

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КРАЇНОЗНАВСТВА ТА ТУРИЗМУ**

**РОЗВИТОК ВОЄННОГО ТУРИЗМУ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ
ОБЛАСТІ**

за спеціальністю: 242 Туризм
галузі знань: 24 Сфера обслуговування
на здобуття освітнього ступеню: Магістра
за освітньо-науковою програмою: Туризм

Магістерська робота
студента денного відділення
Гуди Андрія Олеговича

Науковий керівник:
д.геогр.н, проф. Любіцева О.О.

КИЇВ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДИКА ТУРИЗМОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ ТА ЙОГО ОРГАНІЗАЦІЇ.....	7
1.1. Теоретичні положення дослідження воєнного туризму.....	7
1.2. Специфіка організації воєнних турів.....	13
1.3. Методика дослідження воєнного туризму.....	22
Висновки до 1 розділу.....	26
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ РИНКУ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	27
2.1. Аналіз пропозиції турів воєнної тематики на туристичному ринку Дніпропетровщини.....	27
2.2. Соціологічне дослідження ставлення респондентів до організації воєнних турів Дніпропетровщиною.....	32
2.3. Місце Дніпропетровської області на ринку пропозиції воєнного туризму в Україні.....	34
Висновки до 2 розділу.....	37
РОЗДІЛ 3. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ.....	38
Висновки до 3 розділу.....	46
РОЗДІЛ 4. ПЕРСПЕКТИВА РОЗВИТКУ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ НА ТЕРЕНАХ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ.....	47
4.1. Аналіз туристичних ресурсів мілітарної тематики у Дніпропетровській області.....	47
4.2. Розробка та економічний розрахунок воєнно-історичного туру...50	50
4.3. Маркетингові механізми просування воєнного туризму Дніпропетровщини.....	54

4.4. Рекомендації щодо становлення туристичного ринку воєнного туризму на Дніпропетровщині.....	58
Висновки до 4 розділу.....	61
РОЗДІЛ 5. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ.....	62
5.1. Викладання воєнного туризму як навчальної дисципліни.....	62
5.2. Розробка робочої програми навчальної дисципліни «Воєнний туризм».....	65
Висновки до 5 розділу.....	71
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74
ДОДАТКИ.....	80

ВСТУП

Геополітичне положення України призводило до того, що протягом багатьох століть на теренах нашої держави можна було спостерігати численні битви та запеклі сутички, конфлікти, дві Світові війни. Ця думка підкреслюється та особливо акцентується зараз – у час повномасштабної російсько-української війни, яку росія розпочала 24 лютого 2022 року проти України та її державності.

Здавалося би, що факт наявності постійних війн повинен негативно впливати на розвиток туристичної галузі як минулого, так і майбутнього. Очевидно, що в умовах війни, яка охопила нашу країну, дуже складно говорити про розвиток туристичної індустрії. Втім, саме воєнний туризм вищезгадані події потенційно може перетворювати на туристичний продукт.

Ще донедавна мілітарний туризм не мав широкого поширення теренами України. Але останні події свідчать про те, що його положення може змінитися. Насамперед, йде мова про державну пропозицію формування так званих «Маршрутів пам'яті», які будуть створені на згадку про страшні лиха, що зазнав український народ від російської навали. Важливим завданням меморіалізації також буде увіковічення героїв України та збереження подвигу українського народу майбутнім поколінням та іншим націям [1; 26].

У такій ситуації воєнний туризм може стати рушієм відновлення туристичної діяльності у післявоєнній Україні. Продукування нових туристичних пропозицій має можливість стати каталізатором поживлення на туристичному ринку.

Наявність великої кількості воєнних пам'яток слугуватиме фундаментом розвитку воєнного туризму у Дніпропетровській області.

Чітке розуміння механізмів функціонування мілітарних подорожей допоможе сформувати регіональні маршрути пам'яті.

Мета дослідження. Сформувати розуміння про шляхи розвитку воєнного туризму у Дніпропетровській області.

Відповідно до мети, були визначені наступні **завдання**:

- 1) Дослідити наявні теоретичні положення дослідження воєнного туризму у зарубіжній та вітчизняній туризмології.
- 2) Визначити основи викладання воєнного туризму як навчальної дисципліни або як теми у структурі іншої дисципліни.
- 3) Виявити специфіку та основні принципи організації воєнних турів.
- 4) Сформувати методика дослідження воєнного туризму.
- 5) Здійснити аналіз ринків виробника та споживача воєнного туризму у Дніпропетровській області, виявити місце Дніпропетровської області на ринку пропозиції воєнного туризму в Україні.
- 6) Узагальнити європейський досвід організації воєнних турів.
- 7) Здійснити аналіз туристичних ресурсів мілітарної тематики у Дніпропетровській області.
- 8) Розробити воєнний тур Дніпропетровщиною, надати економічні розрахунки щодо здійснення такої подорожі, створити карту маршруту, запропонувати механізми просування воєнного туризму Дніпропетровщини як на рівні підприємства, так і на рівні регіону.
- 9) Сформувати загальні рекомендації щодо становлення туристичного ринку воєнного туризму на Дніпропетровщині.

Об'єктом дослідження є воєнний туризм.

Предмет дослідження – структура воєнного туризму, особливості його організації та виведення на туристичний ринок на прикладі Дніпропетровської області, інструменти розвитку воєнного туризму.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДИКА ТУРИЗМОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ ТА ЙОГО ОРГАНІЗАЦІЇ

1.1. Теоретичні положення дослідження воєнного туризму

Створенню туристичного продукту повинно передувати ретельне вивчення певної території: її туристичних ресурсів, інфраструктурної бази, населення, а також поширених на її теренах специфічних бізнес-процесів. Важливим є вивчення або формування ринку споживача та ринку продуцента туристичних послуг. Суттєвим є і врахування мотивів, мети та портрету споживача, що дозволяє у подальшому створювати спеціалізований туристичний продукт, формуючи при цьому видову структуру ринку певної дестинації. Продукування рекреаційного продукту – це комплексна та варіативна діяльність продуцентів ринку, а також самого споживача, який створює попит та приймає безпосередню участь у туристичних подорожах.

Воєнні тури неможливо уявити, насамперед, без опрацювання сучасного стану теоретичної бази цього виду туризму, а також без встановлення закономірностей організації таких подорожей. Саме тому першочергово постає потреба у теоретичному вивченні воєнного туризму, у дефініції та класифікації зазначених подорожей, а також в аналізі історії їх формування, становлення та розвитку. Відсутність розуміння сутності воєнного туризму та його основних проявів і механізмів позбавить змоги створювати якісний туристичний продукт мілітарного змісту.

У сучасній туризмології ще не існує єдиної думки щодо основних категорій воєнного туризму. Не існує також єдиного сталого прикметника, що органічно описував або інтерпретував цей вид туризм. Деякі дослідники [2] пропонують у якості найбільш вдалого прикметник «військовий», інші – «воєнний» [3] або «мілітарі» [4] тощо. Численні

класифікації цього виду туризму характеризуються науковим плюразлімом.

Д. Каднічанський та Н. Каднічанська наголошують на тому що, перш за все, потрібно зрозуміти різницю між термінами «воєнний» та «військовий». Воєнний – стосується до війни, пов'язаний з нею; військовий – який стосується війська, військовослужбовця. Вичерпне пояснення різниці цих термінів автори [3] знаходять у працях О. Гуржія та Р. Пилявець [5]. Зокрема, що військо у значенні «збройні сили, армія» виступає лише однією із складових, що беруть участь у війні. А головним, пріоритетним об'єктом вивчення воєнної та воєнно-історичної наук є саме війни (ширше – воєнні конфлікти), а не військо. Цілком очевидним є те, що військова історія – це історія виникнення (створення), будівництва та розвитку збройних сил (формувань), яка виступає однією із складових воєнної історії (до якої входять історія війн, історія воєнної думки, історія воєнного мистецтва, історія озброєння та військової техніки, і нарешті – історія війська, збройних сил, або ж військова історія). Звідси, в українській мові зміст слова «воєнний» значно ширший за зміст слова «військовий», а тому відповідно прикметник «воєнний» повинен мати більш широку сферу використання, ніж «військовий» [3; 26].

Водночас, звернувшись за тлумаченням прикметника «мілітарі» до Кембріджського словника [6], побачимо, що «мілітарі» – це щось, що «стосується або належить до збройних сил» [26].

Отже, будь-який прикметник нашої мови на тему війська, збройних сил або війни, що і є стрижнем формування туристичного продукту вищезазначеного виду туризму.

Намагання віднайти загальноприйнятту та поширену дефініцію воєнного туризму також не принесли результату, що свідчить про недостатній розвиток теоретичної бази мілітарного туризму, хоча слід

відзначити, що наукова дискусія щодо цього, а також інших питань наукового структурування знань, вже почалася.

Теоретичною базою дослідження стали класичні праці щодо організації туристичних подорожей, представлені у напрацюваннях Любіцевої О.О. [7; 8; 9], Ткаченко Т.І., Мальської М.П. [10], Сокол Т.Г., Кіптенко В.К., Новікової В.І., Смирнова І.Г. [11], Крачило М.П. та інших. Питаннями теорії воєнного туризму у певний час займалися Д. Вентер, В.Л.Сміт, Р.Звідженберг, М.Храсовські та К.Ноерес, П.Джаг'ясі, М. Пікартц, К. Райан, Д. Ллойд тощо. Серед вітчизняних вчених проблематикою сутності та теоретичного обґрунтування цього виду туризму цікавилися А.Мельник, М.Кляп та Ф.Шандор, О.Любіцева, В.Кіптенко, С.Дутчак та М.Дутчак, М.Лущик, Н.Барвінок, Д.Каднічанський та Н.Каднічанська, В.Кушнар'юв, О.Поліщук, В.Винниченко та інші. Особливостям туризму під час воєнного конфлікту, а також перспективам відновлення туристичної галузі України після закінчення російсько-української війни, увагу приділяли А.Зарубіна, Е.Сіра, Л.Демчук, Л.Корчевська. Дослідженнями післявоєнного відновлення туристичної галузі іншими країнами займалися В.Бойко та Н.Далевська.

Змістовне вивчення дефініцій, принципів класифікації воєнного туризму, а також типізації мотивацій туриста можна знайти у праці Лущик М. [12]. Авторка пропонує синтезоване визначення «військового» туризму як спеціалізованого туризму, певних подорожей, досліджень або участі у відвідуванні об'єктів воєнної спадщини чи військових заходів, які мають особисте історичне значення, резонанс чи інтерес для відвідувача або туриста, і не передбачають винагороди [12].

Широкою, але тим не менш цікавою, бачимо думку М. Храсовскі та К. Ноерес, котрі визначають воєнні подорожі як такі, що мають військове підґрунтя [13].

Досить актуальною та ґрунтовною можна вважати працю Барвінок Н.В. [14]. Науковиця розглянула висунуті дефініції та класифікації воєнного туризму деяких вітчизняних вчених.

Зокрема, Д.Каднічанський та Н.Каднічанська поділяють мілітарний (воєнний) туризм на воєнно-історичний (відвідання оборонних споруд, місць битв, меморіалів, музеїв, військових поховань тощо), військово-пригодницький (зброярський, мисливський туризм, скаутинг, страйкбол, проживання у війську і т.д.) та на військово-подієвий туризм (фестивалі та військово-історичні реконструкції)[26].

Схожий погляд на класифікацію цього виду туризму мають В. Кушнар'ов та О. Поліщук, які виділяють військово-пізнавальний, військово-пригодницький туризм та військово-історичні реконструкції бойових дій. У своєму дослідженні [4] автори ототожнюють поняття військового та мілітарі-туризму [26].

На противагу такій класифікації, Кляп М.П. та Шандор Ф.Ф. зазначають, що найбільш загальним поняттям є саме «військовий туризм», який включає в себе туризм на місця боїв і історичних битв, а також для ветеранів і родичів загиблих воїнів, відвідання існуючих та історичних військових об'єктів і полігонів, бойових морських кораблів, підводних човнів, катання на військовій техніці, стрільба зі зброї на полігонах і в тирах, участь у військових навчаннях та маневрах, перебування на полігонах в якості глядачів – *military tour* тощо [2]. Вони [2] виокремлюють у самостійні ніші військово-історичний (відвідання історичних місць та музеїв), зброярський (стрільба, пейнтбол, відвідання крамниць зброї тощо), мілітарі (життя в армійських умовах, військова підготовка, скаутинг,

катання та польоти на військовій техніці, відвідання військових полігонів і т.д.) та воєнний туризм – відвідування "гарячих" точок планети та місць бойових дій [2; 26].

Зокрема, американський туроператор War Zone Tours формує туристичні продукти саме у «гарячі» точки нашої планети [15].

Рік Суїні, засновник War Zone Tours, сказав Financial Times у 2013 році, що поїздка до Багдада може коштувати близько 40 000 доларів. У той час компанія організувала тури Іраком, Сирією та Африкою. За словами Ріка, на формування безпечних умов для ентузіастів йдуть найбільші витрати [16].

Зараз відвідини зон активних конфліктів більше асоціюються з пошуком гострих відчуттів та екстремальних вражень. Зазвичай йдеться про індивідуальних туристів або невеликі групи. Крім того, такі тури дуже дорогі, оскільки вимагають тривалої підготовки, координації між країнами, переговорів на місці в зонах конфлікту, страхування та гарантії безпеки [16].

Для більш комплексного розуміння сутності воєнного туризму, досліджуємо історію виникнення та розвитку цього виду туризму.

Військові художники та військові кореспонденти, такі як Віллем ван де Вельде, вважаються першими військовими туристами. У 1653 році Ван де Вельде вирушив у море на маленькому човні, щоб спостерігати за морською битвою між голландцями та англійцями, зробивши на місці багато замальовок [17].

Також відомо, що під час Кримської війни, туристи на чолі з Марком Твенном відвідали зруйнований Севастополь [16].

Френсіс Даберлі подорожувала зі своїм чоловіком, капітаном Генрі Даберлі, до Криму в 1854 році і залишилася з ним, незважаючи на

заперечення інших. Вона спостерігала за деякими із запланованих атак і пізніше написала книгу про цей досвід [16].

Однак організований воєнний туризм виник лише в середині 19 століття, коли одна з перших туристичних агенцій Thomas Cook&Son запропонувала британським туристам відвідати історичні місця битв часів громадянської війни в США [16].

Перша битва при Булл-Рані відбулася 21 липня 1861 року в окрузі Принс-Вільям, штат Вірджинія, поблизу міста Манассас. Це була перша велика сухопутна битва громадянської війни в США. Очікуючи легкої перемоги Союзу, заможна еліта сусіднього Вашингтона, включаючи конгресменів та їхні родини, приїхала на пікнік і подивитися битву. Коли армію Союзу було відкинуто, дороги назад до Вашингтона були заблоковані охопленими панікою цивільними, які намагалися втекти у своїх екіпажах [18].

Згодом батько організованого туризму Томас Кук почав пропагувати тури на поля битв Другої англо-бурської війни ще до закінчення конфлікту. Багато інших туристичних агентств рекламували легкодоступні та мальовничі поля битв Тугела та Ледісміт [19].

Групи туристів також уважно стежили за франко-пруською війною, відвідуючи поля битв незабаром після їхнього завершення [19].

Можливо, піком воєнного туризму був період відразу після завершення Першої світової війни. Поля битв, які простягалися від Бельгії, Франції, Італійських Альп, Палестини, Єгипту, Іраку та Туреччини, надавали численні можливості для відвідування гарячих місць війни. Існують навіть розповіді про мисливців за бойовими сувенірами в 1914 році, які шукали сувеніри одразу після закінчення битв. Крім того, було

підраховано, що 75% запитів про поїздки до Франції в 1919 році були пов'язані з відвідуванням полів битв [20].

Значним ресурсом щодо розвитку воєнного туризму також володіє і Друга світова, наприклад острів Сайпан. Сайпан, як і інші поля битв у Тихому океані, став місцем паломництва японських ветеранів.

Сучасний стан воєнного туризму у світі вже має всі атрибути організованого та безпечного відпочинку. Такі подорожі характеризуються різноманітністю змісту, акцентуванням на певних характерних особливостях місцевості, спрямовані на отримання індивідуального досвіду для туриста.

Відсутність визначення «воєнного туризму» у законах та державних стандартах України, а також плюралістичні концепції академічного кола поглиблюють проблему чітких дефініцій воєнного туризму, класифікацій та основних категорій. Хоча у багатьох випадках існуюча теоретична база надає вичерпні відповіді щодо організації таких подорожей.

1.2. Специфіка організації воєнних турів

Важливою складовою загального дослідження виступають способи, засоби та характерні особливості організації воєнних турів. Без врахування такої теоретичної бази проведення воєнних турів може бути неякісним.

Існування людства насичене численними воєнними конфліктами, операціями, інтервенціями, збройними протистояннями та міжнародною і громадянською боротьбою. Історики вказують, що загальна кількість війн може вже наблизитися до 15 тисяч [22].

Актуальна ситуація у світі та в Україні лише поглиблює ці негативні тенденції. Станом на 31 березня 2022 року два мільярди людей, або чверть населення світу, зараз проживає в районах, уражених конфліктом [23].

Постійна присутність війни у часі та просторі, лише підкреслює той факт, що протиріччя та боротьба виникають завжди. Бажання дослідити історичні події попередніх епох формує також попит на місця воєнних дій минулого, на історичну спадщину.

Ресурс воєнного туризму насичений негативними подіями в історії людства, саме тому часто його рекреаційні функції перетинаються з функціями темного туризму, метою якого є відвідування місць страждання людей або таких, що мають містичне наповнення.

Об'єкт, що відвідується під час воєнного туру, може також бути популярним об'єктом іншого виду туризму. Зокрема, прикладами можуть слугувати:

- Історичний туризм. Будь-яка війна є частиною історичної спадщини;
- Культурний туризм. Війни є часткою історії та культурним спадком нації;
- Ностальгічний туризм. Проявом пересічення цих видів туризму виступає повернення біженців до своєї рідної країни у якості туриста;
- Етнокзогенний туризм. Під час такої подорожі певні етнічні групи відвідують, наприклад, некрополі військовослужбовців або місця поховань своїх земляків на території іншої держави;
- Музейний туризм. Приклад – музейна сфера, пов'язана з воєнною спадщиною;
- Пізнавальний туризм. Воєнний туризм має механізми та важелі дидактичного впливу на відвідувача;

— Фестивальний туризм. Прикладом виступають численні фестивалі воєнно-історичного наповнення або реконструкції бойових дій минулих часів;

— Елітарний туризм. Пересічення виникає лише з тими воєнними турами, ціна яких досить значна.

У той же час предмет воєнних турів вирізняється з-поміж предметів інших видів туризму. Насамперед, це характерна властивість події, дестинації та атракції, яка має відношення до воєнної або військової тематики. Воєнний туризм створює індивідуальний, кастомізований продукт, що заснований саме на підкресленні мілітарного змісту об'єкта відвідування. Втім, в реальній економічній практиці досить складно проводити межі, адже туристичний продукт часто характеризується комбінованим поєднанням різних цілей туриста та інструментів організації таких турів. Але саме предмет, який у подальшому формує мотивацію туриста, складає видову структуру воєнного туризму.

У світовій практиці ціллю подорожі у воєнних турах виступають:

— Історичні місця, на теренах яких відбувалися воєнні конфлікти або події, що гальмували, ескалювали чи завершували розвиток таких конфліктів. Деякі з таких дестинацій формують нішевий «battlefield tourism» — «туризм на місця битв», який передбачає відвідування туристами місцин визначних битв та звитяг. На місці таких битв іноді влаштовують історичні реконструкції оригінальної події;

— Музеї, меморіали та виставки, які мають тематичні експонати або присвячені пам'яті подій чи учасників певної війни;

— Окремі воєнні атракції або їхня спільність: ДОТи, казарми, траншеї, бункери, каземати, катакомби, кораблі, літаки, військові аеродроми, ангари, оборонні споруди, захисні лінії, оборонні підприємства тощо;

- Некрополі або місця поодиноких чи масових поховань військових, що загинули внаслідок бойових дій;
- Тематичні фестивалі, паради, святкування. Вони повинні бути наповнені спільним для всіх туристів контекстом – мілітарним;
- «Воєнний реконструкціонізм (Military reenactment)» – реконструкції реальних бойових дій на фестивалях та шоу. Ретроспективний погляд сучасників на війни своїх попередників допомагає краще дізнатися про сутність конфлікту, його причини, витоки та каталізатори. В процесі їхнього дослідження та аналізу майбутні покоління можуть замислитися про те, як вирішувати конфронтації без примусу та військової сили. У багатьох випадках такі реконструкції слугують інструментом виховання патріотичного населення. Адже в процесі участі можна не лише усвідомити всю безглуздість, безперспективність та руйнацію, яку несе агресія, але й також перейняти ідеї захисту та оборони своєї рідної землі від зовнішнього ворога. Проте, важливо зазначити, що воєнний реконструкціонізм може бути потенційно небезпечним, зокрема, через використання зброї та піротехніки;
- Мілітарні табори, місця підготовки професіональних військових до виконання бойових задач, навчання користуванню військовим спорядженням, технікою тощо;
- Імітація бойових дій в ігрових формах: пейнтбол, страйкбол (airsoft), лазертаг, базукабол тощо;
- Активний відпочинок з військовим спорядженням або на військовій техніці: танках, літаках, БМП, БТР, БРДМ тощо;
- Мисливство [3]. Дійсно, мисливство і воєнний туризм можуть мати деякі спільні елементи, такі як використання навичок виживання та навчання стрільбі, втім вони мають різні цілі та фокус.

— Науковці [2; 3] пропонують розглядати як частину воєнного туризму відвідування магазинів зброї та ножів. Однак, такі крамниці не мають прямого відношення до війни, війська чи військової історії, але можуть цікавити тих, хто захоплюється спортивним стрільбищем, мисливством, безпекою тощо.

— Окремо слід зазначити «military pilgrimage» — «військове паломництво». Термін, яким у туризмі описують подорожі військовослужбовців з релігійною метою. Існує також трактування «паломництва» як відвідування сакральних та культових місць: місцин битв або смерті близьких чи відомих людей, меморіальних комплексів тощо [19].

Таке широке різноманіття туристичних ресурсів є основою формування певних видів, а також класифікацій воєнного туризму.

Автором дослідження запропонована класифікація воєнного туризму за видами, формами, класами та за станом театру бойових дій (додаток А). Методологічний фундамент класифікації можна знайти у працях Крачило М.П.

Зокрема, *в залежності від стану театру бойових дій або стадії життєвого циклу місця конфлікту*, що може відображати різний характер подорожей та їхніх цілей, а також різний ступінь ризику для туристів, можемо виділити туризм на місця завершених битв або на пов'язані з ними дестинації — «post-war tourism», «післявоєнний туризм» або «туризм пам'яті», а також подорожі до актуальних, «гарячих» точок планети — «hot war tourism».

За класами було виділено:

— Внутрішній туризм (національний, регіональний, локальний);

— Міжнародний туризм (іноземний та виїзний).

За формами воєнний туризм можна ділити через призму наступних ознак:

- За тривалістю: одноденні та багатоденні тури;
- За віком учасників: дитячий, молодіжний, середнього віку, третього віку;
- За характером організації: організований, самодіяльний;
- За кількістю учасників: груповий, індивідуальний;
- За способами пересування: автомобільний, автобусний, авіаційний, водний, залізничний, комбінований;
- За способами розміщення: кемпінговий, готельний, у військових об'єктах, комбінований.

За видами воєнний туризм поділяється на чотири групи:

- Воєнно-історичний (історичні місця, музеї, меморіали, ДОТи, оборонні споруди, захисні лінії, каземати, поховання військовослужбовців, туризм на місця бойових дій минулого тощо);
- Військово-подієвий (виставки, військово-історичні фестивалі, реконструкції бойових дій);
- Військово-пригодницький (місця підготовки військових, мілітарні табори, ігрова імітація бойових дій, відпочинок з військовим спорядженням або на військовій техніці, мисливський туризм);
- Військове паломництво.

Перша битва при Булл-Рані була однією з найважливіших сторінок в історії громадянської війни в США 1861-1865 років. Саме тому відвідання місцини, де пройшла ця битва, є частиною історичного туризму, особливо якщо турист розглядає цю дестинацію комплексно та його мотивація спрямована на історичність цього простору.

Воєнні туристи – це, як правило, люди суттєво підготовлені до пошуку нових смислів та сутностей у туристичному ресурсі. Цікавою для воєнного туриста може видатися загальна кількість війська, що мали опоненти, а також тактика та стратегія, яку обрали командири сторін. Важливим фактором може бути вивчення номенклатури озброєння, врахування родів та видів військ, що приймали участь у битві. Не менш значущим пунктом виступатиме дослідження орографії певної території. Воєнний турист є вельми підготовленим та вимогливим, він потребує спеціалізованого продукту. Очевидно, що у туристичній практиці деякі мотивації та бажання туриста можуть перемішуватися та створювати унікальне наповнення продукту.

На ринку воєнного туризму можуть діяти різні типи контрагентів, такі як туроператори, турагенти, страхові компанії, логістичні компанії.

Туроператор – це компанія, яка спеціалізується на створенні і продажу воєнних турів. Вони організовують поїздки до різних місць, пов'язаних з воєнною історією або в зони конфлікту.

Турагент – це компанія, яка допомагає клієнтам знайти і забронювати подорожі. Турагент може працювати з різними туроператорами, щоб надати клієнтам воєнних турів ширший вибір.

Страхова компанія – це компанія, яка надає страхові послуги, що можуть включати страхування життя, здоров'я, майна, від нещасних випадків та інші. При організації воєнного туру, страхування може бути важливим фактором, особливо якщо подорож відбувається в зоні конфлікту.

Логістичні фірми. У воєнному туризмі логістичні компанії можуть забезпечувати перевезення туристів.

Ринок воєнного туризму також включає в себе різні заклади гостинності, екскурсійні бюро, заклади дозвілля, послуги туристичного супроводу та інші компанії, які надають послуги туристам.

Заклади гостинності – це готелі, мотелі, хостели, кемпінги та інші заклади, що забезпечують розміщення та харчування туристів під час їхніх подорожей.

Екскурсійні бюро. На ринку воєнного туризму екскурсійні бюро можуть пропонувати тури до пам'ятних місць та історичних музеїв, пов'язаних з воєнними подіями.

Послуги туристичного супроводу – це послуги, які надаються туристам під час їхніх подорожей, такі як послуги гідів, водіїв та перекладачів.

Функціонування туристичного ринку воєнного туризму неможливо уявити також без самого туриста, а також різноманітних консалтингових та фінансових послуг, некомерційних організацій, юридичного регулювання діяльності міжнародними та національними документами.

Воєнний туризм може бути регульований різними документами, залежно від країни та юрисдикції. Деякі з найважливіших документів, що регулюють воєнний туризм, наведено нижче:

Законодавство про туризм. Ці закони можуть регулювати різні аспекти туризму, такі як безпека та здоров'я, ліцензування, страхування та інше.

Законодавство про захист культурної спадщини. Воєнні об'єкти та місця, пов'язані з війною, часто є частиною культурної спадщини країни. Тому законодавство про захист культурної спадщини може включати правила про збереження та використання таких місць.

Законодавство про безпеку. Воєнний туризм може бути пов'язаний з ризиком для безпеки відвідувачів, тому законодавство може містити правила та вимоги щодо безпеки.

Контракти та угоди. Угоди між туроператорами, готелями, іншими постачальниками послуг та воєнними об'єктами можуть включати правила та вимоги щодо відвідування та експлуатації таких місць.

Отже, організація воєнних турів відрізняється від організації звичайних туристичних подорожей. Ось деякі специфічні аспекти організації воєнних турів:

1. Відвідування воєнних пам'яток може бути пов'язано з певними ризиками, тому важливо дотримуватися високих стандартів безпеки. Організатори воєнних турів повинні бути ознайомлені зі специфікою місцевості та дотримуватися вимог місцевих законів та правил.
2. Гіди, які супроводжують воєнні тури, повинні мати достатні знання про історію відвідуваного місця, військові технології тощо. Вони також повинні бути здатні належно орієнтуватися на території та дотримуватися вимог безпеки.
3. Під час відвідування воєнних пам'яток, туристи повинні дотримуватися відповідної етики.
4. Воєнні тури можуть включати пересування територією, де були проведені бойові дії, це може бути пов'язано з деякими труднощами. Наприклад, деякі ділянки можуть бути недоступними через заборони місцевих органів влади або небезпеку з мінами.
5. Організатори воєнних турів повинні забезпечити належний рівень комфорту та безпеки для туристів, зокрема, щодо проживання, харчування та медичного забезпечення. Оскільки воєнний туризм може бути досить

незвичайним та екстремальним, туристи можуть мати певні додаткові потреби та вимоги.

6. Деякі з особливих потреб туристів воєнного туризму включають:

6.1. Історична інформація. Туристи воєнного туризму зацікавлені в деталях про бойові дії, військове озброєння, військові стратегії тощо.

6.2. Фізичні вимоги. Воєнний туризм може бути фізично вимогливим, оскільки інколи включає пересування в складних умовах, підйоми на пагорби тощо.

7. Оскільки воєнний туризм може привертати увагу місцевих жителів, організатори повинні бути готові до взаємодії з ними. Наприклад, можуть бути необхідні дозволи від місцевих владних органів, а також співпраця з місцевими експертами, гідами тощо.

1.3. Методика дослідження воєнного туризму

Щоб ефективно працювати з явищем воєнного туризму, насамперед, необхідно сформулювати методологічну основу дослідження. На цьому етапі важливо виділити філософські, фундаментальні принципи роботи. Зокрема, автором був здійснений *діалектичний підхід* до наукової проблеми. Цей підхід дозволив проаналізувати взаємозв'язок між різними аспектами воєнного туризму, з'ясувати сутність явища та визначити його роль у суспільстві. Крім того, такий метод надав можливість отримати глибокі та комплексні знання про цей вид туризму та розробити на цій основі стратегію подальшого розвитку галузі у Дніпропетровській області. Саме тому таке дослідження має всі ознаки *системно-цільового*.

В цілому, діалектичний підхід стає основою для створення комплексної методології, яка включає в себе історичний, соціологічний, культурологічний та інші підходи.

Важливим інструментом для формування цілісної картини сутності та розвитку воєнного туризму буде використання загальнонаукових методів. Зокрема, методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення, абстрагування, аналогії, класифікації, спостереження, порівняння.

Наріжним фактором ефективного вивчення явища воєнного туризму виступає вивчення наявних теоретичних напрацювань вітчизняних та зарубіжних вчених, а також нормативних актів, що регулюють відносини у сфері воєнного туризму. Для виконання цього завдання доцільно використати *методи контент-аналізу та критичного аналізу*. Використання цих методів дозволяє провести критичну оцінку різних підходів до визначення сутності воєнного туризму та його практичних аспектів.

Методом термінологічного аналізу з'ясовуються або уточнюються основні терміни та дефініції, що використовуються дослідниками. Цей метод формує понятійний апарат дослідження, допомагає у побудові логічної та зрозумілої системи вивчення воєнного туризму.

На наступному етапі застосовуємо *історичний метод*. Цей метод є одним із найважливіших у дослідженні, оскільки він дозволяє зрозуміти походження воєнного туризму, етапи розвитку та історичні впливи на сучасний стан цього виду туризму. Аналізуючи історичні джерела, можна зібрати важливі дані про воєнні конфлікти, які стали першоджерелом появи воєнного туризму. Таким чином, використання історичного методу дозволяє отримати повну інформацію про воєнний туризм та його розвиток, що є важливою передумовою для подальшого дослідження та аналізу цього явища.

Наступним етапом стає формування класифікації воєнного туризму. Насамперед, використовуємо *метод абстрагування* задля відкидання несуттєвих ознак мілітарного туризму, а також виявлення важливих, фундаментальних властивостей, зв'язків тощо. *Методи узагальнення та синтезу* допомагають створити класифікацію воєнного туризму, а також виявити характерні особливості організації цього виду подорожей.

Методи логічного, графічного та табличного відображення даних допомагають систематизувати та візуалізувати інформацію. Ці методи дозволяють представити дані у структурованому та легкому для розуміння форматі.

Важливим етапом роботи виступає використання достовірної інформації. Адже неправдива інформація почне приводити до помилкових висновків про об'єкт дослідження. Методологічною основою відбору даних може виступити критика історичних джерел Ш.-В. Ланглуа та Ш.Сеньобоса. Зокрема, на початку роботи з джерелами історичної та туристичної інформації можна провести зовнішню, а згодом внутрішню *критику джерел*. Зовнішня базується на виявленні характеру джерела, його зовнішніх особливостей, дати та часу оприлюднення інформації. При роботі з онлайн-джерелами важлива перевірка офіційності сайту, а також актуального стану SSL-сертифікату. Необхідно запевнитися у надійності джерела, його приналежності до відомої структури. Також важливо орієнтуватися на найбільш актуальну інформацію про об'єкт дослідження.

При внутрішній критиці джерела вивчається автор інформації, його можливий ступінь поінформованості про проблему. Надалі необхідно зіставлення декількох джерел до узгодженості фактів. *Синтетичний етап* роботи складається з впорядкування систематичного зображення об'єкта дослідження з великого набору розрізнених фактів.

У процесі дослідження активно використовувалися і конкретно-наукові методи.

Метод просторового аналізу туристичного ринку та ресурсів Європи, України і Дніпропетровщини допомагає побачити сучасні межі поширення та точки локалізації галузі воєнних подорожей. *Порівняння* цих ринків дає змогу спостерігати територіальну нерівномірність пропозиції, її різний зміст та форми.

Методом опитування збирається первинна інформація про зацікавленість туристів у воєнних подорожах Дніпропетровщиною.

Використання *розрахункового методу* виступає математичним інструментом формування туристичної пропозиції. Розрахунковий метод допомагає туроператорам встановити адекватну ціну на тур, що відповідає вартості послуг та задовольняє потреби туристів.

Одним з *наріжних* у дослідженні є *метод картографічний*. Даний метод значно поглиблює текстову інформацію візуальним зображенням. Картографічний метод дозволяє порівнювати різні регіони, що мають значення для туристичної галузі. Наприклад, виявляє території з найбільшим потенціалом для розвитку воєнного туризму. Також візуальне представлення географічних даних розширює розуміння туристами місць відвідування.

У дослідженні доцільне використання методу *SWOT – аналізу* для виявлення сильних та слабких сторін воєнного туризму у Дніпропетровській області, а також з'ясування можливостей та загроз для регіону у разі розвитку мілітарних подорожей.

ВИСНОВКИ ДО 1 РОЗДІЛУ

В результаті проведення досліджень та аналізу джерел наукової інформації можна зробити наступні висновки.

У зарубіжній та вітчизняній туризмології існують певні теоретичні положення, що стосуються воєнного туризму, але є потреба в їхньому подальшому розробленні та уточненні. Автором була запропонована розширена класифікація воєнного туризму.

Специфіка організації воєнних турів полягає у використанні військової техніки та зброї, відтворенні бойових дій, відвідуванні військових об'єктів та інших місць історичного значення, що інколи вимагає додаткових заходів з безпеки.

Методика дослідження воєнного туризму повинна включати аналіз ринку пропозиції та попиту на воєнні тури, вивчення досвіду проведення таких турів у різних країнах, аналіз історичних джерел та інші методи.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ РИНКУ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

2.1. Аналіз пропозиції турів воєнної тематики на туристичному ринку Дніпропетровщини

Задля того, щоб сформувані чітке та системне уявлення про можливі шляхи розвитку воєнного туризму на теренах Дніпропетровщини, недостатньо мати інформацію про сутність явища та принципи організації воєнного туризму. Насамперед, необхідно дослідити існуючий стан ринку цього виду подорожей у Дніпропетровській області. І тут важливим буде аналіз як ринку продуцента або виробника туристичних продуктів, так і ринку споживача, тобто туриста.

Аналіз ринку виробника воєнного турпродукту у Дніпропетровській області можна здійснити шляхом вивчення пропозицій екскурсій та турів місцевих фірм.

Результат такого дослідження підкреслив, що ринок воєнного туризму знаходиться на стадії формування. Мілітарні об'єкти та атракції часто розглядаються як проміжні чи другорядні у екскурсіях або турах. Наприклад, подорож «Геотур: Кодацький кар'єр, балка Сажівка, Аполлонівський палеовулкан» від дніпровської турфірми «Риба Андрій» передбачає відвідування залишок Кодацької фортеці, втім вона виступає додатковою атракцією. Насамперед, мета саме цього туру – дослідження геологічних пам'яток Дніпропетровщини. Тому його складно віднести до воєнного туризму [24].

Характерною ознакою ринку області виступає повторення об'єктів турів. Наприклад, низка дніпровських турфірм пропонують тури до смт. Аули у Кам'янському районі. Селище відомо тим, що у ніч на 26 вересня 1943 року радянські війська форсували тут річку Дніпро, створивши

Аульський плацдарм. Це допомогло звільнити від німецьких нацистів міста Верхньодніпровськ та Кам'янське. У селищі встановлений монумент в пам'ять про ці події.

Також досить популярним напрямком виступає етно-хутір «Козацька Січ» у селі Гречане Дніпровського району. І хоча цей об'єкт не має прямого відношення до воєнних подій або війська, туристам пропонується атмосфера козацької доби, огляд зброї запоріжців, а також різноманітні театралізовані вистави.

Іншим прикладом популярної DESTИНАЦІЇ виступає місто Нікополь та його околиці. Зацікавлення викликає козацька історія цього краю, місця заснування п'яти Січей, а також могила непереможного отамана Чортомлицької Січі Івана Сірка.

Дніпропетровщина має потужні туристичні ресурси для становлення воєнно-історичного туризму. Такі ресурси повинні бути залучені до «Маршрутів пам'яті», стати частиною маршрутів патріотичного туризму.

Окрім воєнно-історичних пропозицій, є також військово-пригодницькі: стрільба, пейнтбол, страйкбол, лазертаг тощо.

Серед подієвих ресурсів є фестивалі, що частково мають мілітарний зміст. Наприклад, фестиваль «Kozak Fest», на якому відбувається реконструкція битви під Жовтими Водами 1648 року.

Департамент парків та рекреації Дніпровської міської ради та комунальне підприємство «Агентство розвитку Дніпра» займаються організацією етнографічних фестивалів, зокрема «Джура – Самар – Фест», «Самар – Дніпро – Фест» тощо. Метою останнього виступає конструювання міського історико-культурного ландшафту, формування міської ідентичності та історичної пам'яті мешканців і гостей Дніпра. Під час фестивалю відбувається реконструкція історичних подій минулого:

лицарські двобої, штурм фортеці, річкова подорож на козацькій чайці. У 2018 році організатори фестивалю співпрацювали з громадською організацією «Всеукраїнська Федерація Середньовічного Бою» [25].

Деякі тури, що мають мілітарне наповнення або в процесі яких туристи можуть споглядати воєнні атракції, для наочності та систематизації було згруповано у табл. 2.1. Зокрема, перелічені туристичні фірми, що пропонують такі турпродукти, назви турів або екскурсій, зазначена привабливість для воєнного туриста та вартість.

Слід підкреслити, що в деяких населених пунктах області турфірми взагалі не пропонують воєнний туризм. Характерним є те, що воєнні та військові об'єкти туристи зустрічають у подорожах, які можна класифікувати як історичний туризм. Зважаючи на те, що Дніпропетровщина має унікальні ресурси для розвитку воєнного туризму, постає потреба у створенні нових маршрутів та туристичних продуктів.

Мілітарні туристичні продукти на туристичному ринку Дніпропетровщини

Таблиця 2.1

№	Туристична фірма або установа	Назва екскурсії або туру; Місце проведення	Привабливість для воєнного туриста	Вартість
1.	Туристичний центр м. Дніпро	Екскурсія по вуличній експозиції музею АТО; М. Дніпро	На вуличній експозиції «Шляхами Донбасу» представлені бойова машина БМП-2, башта танка Т-64, інші зразки озброєння.	Станом на квітень 2023 – безкоштовно.
2.	«Дніпро Вояж»,	Екскурсія «Переправа,	Відвідування меморіалу воїнам, які форсували Дніпро, панорама річки Дніпро. Організатори	Від 360 до 480 грн з

	М. Дніпро	переправа» С. Військове, Дніпровський район	пропонують також зіграти дітям у колись популярну гру «Зірниця».	особи.
3.	«Дніпро Вояж», М. Дніпро	Екскурсія «Аульський плацдарм», Смт. Аули, Кам'янський район	Відвідування села Аули в Кам'янському районі, що в 1943 році було центром формування Аульського плацдарму на річці Дніпро.	Від 290 до 385 грн.
4.	«Дніпро Вояж», М. Дніпро	Екскурсія «Галушківка – етнохутір «Козацька Січ» С. Гречане, Дніпровський район	Театралізована екскурсія. Козацьке мистецтво володіння зброєю. Арсенал козацької зброї, автентична їжа. Кінний театр. Є можливість стрільби з лука.	Від 475 до 670 грн з особи.
5.	«Риба Андрій», м. Дніпро	«Святкування Великодня у Петриківці на етнохуторі «Козацька Січ» С. Петриківка та с. Гречане, Дніпровський район	І хоча основною темою є далеко не воєнний туризм, у процесі цієї подорожі можна побачити етно-хутір «Козацька Січ» з козацькою зброєю, театралізованими виставами тощо.	Від 620 до 680 грн з особи.
6.	«Риба Андрій», М. Дніпро	«Нікополь, могила Івана Сірка, скіфські кургани», М. Покров, с. Капулівка, м. Нікополь, м. Марганець	Кургани «Товста Могила», «Довга могила» та інші біля Покрова. Могила Івана Сірка у Капулівці. Відвідування місця заснування Томаківської Січі.	Від 740 до 810 грн з особи.
7.	«Риба Андрій», М. Дніпро	«Дніпро Козацький, с. Старі Кодаки, музей лоцманів», Село Старі Кодаки, Дніпровський район	Залишки Кодацької фортеці. Історична розповідь про цю місцевість. Артіль «Дніпровські лоцмани».	180 грн з особи.

8.	«Karina Tour», М. Дніпро	«Аули – Кам'янське», Смт. Аули, Кам'янський район, М. Кам'янське.	Музей історії Кам'янського. Екскурсія по місту Кам'янське: пам'ятник радянським воїнам- визволителям, пам'ятник-літак, завод «Камет-Сталь» тощо. Огляд у смт. Аули місця форсування Дніпра, монумент «Аульський плацдарм».	Від 200 грн до 340 з особи.
9.	«Karina Tour», М. Дніпро	Екскурсія «Фортеця Кодак», С. Старі Кодаки, Дніпровський район	Оглядова екскурсія м. Дніпро. Відвідування руїн Кодацької фортеці.	Від 110 грн з особи.
10.	Турагенція «7 січей», М. Нікополь	Тур «Подорож у часі: від войовничих скіфів до вольних козаків», Нікопольський район	Кургани «Товста Могила», «Довга могила» тощо. Могила отамана Івана Сірка. Екскурсія до Нікопольського краєзнавчого музею.	Від 750 грн з особи.
11.	Турагенція «7 січей», М. Нікополь	Екскурсія «Буцько- Томаківська Січ», М. Марганець, Нікопольський район.	Екскурсія по території, де була Томаківська Січ.	Від 360 грн з особи.
12.	Стрілецький клуб «Практика», стрілецький клуб «БІС», стрільбище «Снайпер Дніпро», СК «Беркут», тир «Динамо Дніпро», стрільбище «13 center» М. Дніпро	Послуги стрільбища, тирів. М. Дніпро. М. Підгородне, Дніпровський район.		Від 200 грн з особи.
13.	Тир «Тайга», тир «Ведмідь», тир «Бункер», спеціалізований навчальний об'єкт «Стрілецький тир», навчально-	Навчання стрільбі, тактичній медицині. Стрільбища, тири. М. Кривий Ріг.		Від 35 до 750 грн.

	тренувальний центр «Колесо» М. Кривий Ріг		
14.	Клуб активного відпочинку та екстриму «Marvel». М. Кам'янське	Пейнтбол, лазертаг М. Кам'янське	Від 150 до 460 грн з особи.
15.	Клуб активного відпочинку «Динаміт», пейнтбольний клуб «Торнадо», центр «IPRON» М. Кривий Ріг	Пейнтбол, лазертаг М. Кривий Ріг	Від 300 до 450 грн з особи.
16.	Пейнтбольний клуб «Агресор», «1 st Legion», «Гладіатор», «Пентагон» М. Дніпро	Пейнтбол, лазертаг, страйкбол, базукабол, вотеґаґ, джелібол. М. Дніпро	Від 220 до 1125 грн з особи.

2.2. Соціологічне дослідження ставлення респондентів до організації воєнних турів Дніпропетровщиною

Важливою складовою розробки турпродукту мілітарного змісту та подальшого комплексного розвитку воєнного туризму у Дніпропетровській області виступає вивчення ринку споживача. Основна проблема такого дослідження сьогодні полягає у тому, що станом на квітень 2023 року ще досі триває російсько-українська війна. Цей факт суттєво впливає на стан людей, їхнє емоційне здоров'я, адже для більшості українців ця війна стала справжньою трагедією. Ті, хто втратив у цій бійні найближчих людей цілком природно можуть бачити воєнний туризм викривлено. Тому вивчення ставлення потенційних туристів до воєнних подорожей сьогодні складне з етичної точки зору.

Суттєвою перепоною для розробки туру також виступає актуальна безпекова ситуація у Дніпропетровській області. Деякі громади зазнають

постійних обстрілів зі сторони ворога. Тому автором були сформульовані питання, відповіді на які характеризуватимуть загальне ставлення та зацікавленість потенційних туристів до цих подорожей.

Стартовим пунктом воєнного маршруту виступатиме місто Кривий Ріг. Тому автор при соціологічному дослідженні спирається саме на туристичний ринок Криворіжжя. Опитування було запропоновано туристам «Кривбастуру» – туристичного центру Кривого Рогу. Участь в опитуванні прийняли 83 респонденти.

Згідно результатів соціологічного дослідження, домінуюча частка опитаних – жінки (55,6%), що обумовлене значним домінуванням жінок серед учасників туристичних подорожей «Кривбастуру».

За віковою структурою більшість опитаних є дорослими людьми старше 35 років (54,3%). Основним мотивом подорожі є пізнання; 51,3% мотивом подорожі обрали відпочинок. Це питання передбачало можливість обрати декілька варіантів відповідей.

Щодо оптимального розміру групи думки розділилися практично рівними частинами серед прихильників груп до 6 осіб (29,3%), 6–10 осіб (30,5%), 11–20 осіб (18,3%) та понад 20 осіб (22%).

На питання, що мали відношення безпосередньо до воєнного туризму, можна було надати декілька відповідей.

Серед DESTИНАЦІЙ, які найбільше цікавлять потенційних туристів: місця заснування п'яти Запорозьких Січей (64,6%) та етно-хутір «Козацька Січ» (54,9%). Така географія пов'язана з усвідомленням унікальності даного воєнно-історичного ресурсу. Період Козаччини – частина державотворчого процесу України, важлива для комплексного патріотичного формування нації.

Цікавими атракціями опитувані вважають музей АТО (61,5%), Дніпропетровський національний історичний музей імені Дмитра Яворницького (42,3%), меморіал «Аульський плацдарм» (41%), та меморіальний комплекс «Дніпровський плацдарм» (39,7%).

Детальна інформація за кожним із запитань представлена у вигляді діаграм в додатку Б. Загалом, дана інформація свідчить про позитивне налаштування респондентів до воєнного туризму.

2.3. Місце Дніпропетровської області на ринку пропозиції воєнного туризму в Україні

Донедавна мілітарний туризм не мав широкого поширення теренами України. Переоцінці воєнних подорожей зараз активно сприяє російсько-українська війна. Масові вбивства та катування мирних мешканців у Бучі, Ізюмі, Бородянці та інших населених пунктах України змушують українців консолідуватися навколо загальної мети – перемоги у війні за свободу. Відповідальні громадяни чітко розуміють, що навіть після закінчення війни з росією, боротьба не завершиться. Світова історія демонструє, що будь-яка нація може зникнути, якщо буде не готова до складнощів і випробувань. Тому важливим фактором побудови сильної української держави виступатиме патріотичне виховання населення. У такому вихованні потужним інструментом повинен стати воєнний туризм.

Сучасний стан розвитку воєнного туризму в Україні спричинюють багато факторів. Перш за все, слід пригадати, що у Законі України «Про туризм» відсутнє навіть поняття таких подорожей. Відсутні і спеціальні стандарти, що регулювали би якість надаваних послуг мілітарного змісту. Також суттєвим негативним фактором виступає занедбання ресурсів, що накопичувалися у минулі часи [26]. Прикладом такого нехтування можуть слугувати бункер у колишній ставці Гімлера «Хегевальд» на Житомирщині або Жванецький замок на Хмельниччині. Проте зараз вже починають освоювати і деякі такі об'єкти. До прикладу, до ставки Гімлера організуються екскурсії, а на фундаменті колишнього бункера на лінії Арпада збудований мілітарі-готель «Грінгоф», у селі Колочава

відкрито історико-військовий музей «Лінія Арпада». На туристичному ринку України також є пропозиції відвідати відомі місця битв, воєнні музеї, меморіальні комплекси, а ще можливість прокататися на танках, БРДМ тощо.

Суттєвим можна назвати ринок воєнно-історичного туризму в Україні. Зокрема, у Києві є змога відвідати Національний військово-історичний музей України, Національний музей історії України у Другій світовій війні, музей совєтської окупації, музей Української революції 1917-1921 років, музей Становлення української нації тощо. Ці або подібні за тематикою музеї чи меморіальні комплекси зустрічаються у пропозиціях вітчизняних туристичних фірм, наприклад харківського «Навігатору». Самі музеї пропонують екскурсії для різних контингентів відвідувачів.

Велика кількість туристичних фірм пропонує тури до оборонних споруд минулих епох: Кам'янець-Подільської, Хотинської, Аккерманської фортеці тощо. Часто на таких об'єктах проводяться тематичні фестивалі та реконструкції бойових дій, наприклад військово-історичний фестиваль «Остання столиця», який було реалізовано за підтримки Українського культурного фонду. Фестиваль має тематику подій 1919-1920 років, коли Кам'янець-Подільський був столицею УНР [27].

Цікавим воєнно-історичним маршрутом є Свалява – Верхня Грабовниця (бункер лінії Арпада) – Підполоззя – Гукливий (мілітарі-готель «Грінгоф»).

Для туристів-бекпекерів є змога подорожі вздовж колишнього кордону Чехословаччини та Польщі, на маршруті також можна зустріти австрійське кладовище та колючі дроти часів Першої світової.

На ринку України існує низка військово-пригодницьких турпродуктів. Зокрема, київська турфірма «Adventure Tours» пропонує стрілецькі тури, катання на танках, БРДМ, а також тури до музею ракетних військ стратегічного призначення у Побузькому Кіровоградській області. Також

туристична компанія поєднує катання на танках і стрільбу з відвідування Чорнобиля. Ціни варіюються від 200 до 1500 доларів США з особи [28].

Ще один приклад – «Wonders&Holidays» з Києва. Турфірма пропонує стрільбу, катання на БТР, БРДМ тощо. Вартість послуг від 160 доларів США з особи. Також є тури до військово-історичного комплексу «Скеля», ставки Гімлера і до музею ракетних військ стратегічного призначення. Такі тури коштують від 790 гривень [29].

Спортивно-туристський екстремальний центр «Садніста» (Чернівці) пропонує мисливські тури для іноземців [30].

Суттєвим є і ринок послуг пейнтболу, страйкболу, лазертагу тощо. Організацією таких турів займаються, наприклад, львівські «Delta», «P.L.S. club Lviv», київські «Гепард», «Гіперіон» тощо. Вартість послуг варіюється від 200 до 1400 грн за разове відвідування.

На ринку Дніпропетровщини, насамперед, превалюють воєнно-історичні пропозиції. Це тури та екскурсії до воєнних музеїв, місць відомих битв та інших воєнно-історичних атракцій. Хоча є і пропозиції стрільбищ, фірм активного відпочинку, що надають послуги організації пейнтболу, страйкболу, лазертагу.

Для просування своїх продуктів на ринок країни кожна область намагається спиратися на власні унікальні ресурси. Дніпропетровщина пропонує тури до місцин, пов'язаних з Козаччиною та форсуванням Дніпра, екскурсії у єдиний наразі музей АТО, а також до місць поховання видатних історичних діячів.

ВИСНОВКИ ДО 2 РОЗДІЛУ

На основі аналізу ринку виробника воєнного туризму у Дніпропетровській області можна зробити висновок, що мілітарний туризм в регіоні знаходиться на стадії свого формування. Область має унікальні пропозиції, такі як відвідування місць розташування Запорізьких Січей або форсування Дніпра.

Соціологічне дослідження продемонструвало, що серед респондентів існує інтерес до воєнного туризму на території Дніпропетровщини.

Додатково були розглянуті туристичні продукти мілітарного змісту в інших регіонах України. Залучення досвіду організації таких воєнних турпродуктів повинно стати наріжним у подальшому розвитку ринку воєнного туризму Дніпропетровської області.

Результати дослідження свідчать про потенціал для розвитку воєнного туризму, який може стати перспективним напрямом для місцевої туристичної індустрії.

РОЗДІЛ 3. УЗАГАЛЬНЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ

Війни є невід'ємною частиною історії людства, вони пронизують нашу спадщину від найдавніших часів, відображають трагічні наслідки людської жорстокості і безглуздості, але водночас залишаються свідченням про боротьбу за свободу та незалежність.

Багато європейських країн мають довгу історію війни. Вони активно використовують цю спадщину у якості ресурсу для розвитку воєнного туризму. Туристи можуть відвідати місця, де відбувалися відомі битви, відвідати музеї та пам'ятники, що присвячені війнам, та дізнатися більше про історію певної війни або окремого бою.

У зарубіжних та вітчизняних публікаціях можна знайти певні напрацювання щодо розвитку територій після воєнних конфліктів. Зокрема, авторка Г. Заваріка розглядає деякі концептуальні підходи до розвитку постконфліктних територій [31]. У цій же роботі авторка складає теоретичну модель постконфліктного розвитку туризму. Згідно з моделлю, в основі постконфліктного розвитку має бути закон самозбереження людства, який спирається на дотримання принципів сталого розвитку. Про це свідчить і світова практика постконфліктного розвитку окремих країн і регіонів [31].

Дослідниками [32; 33] зазначаються принципи відновлення деокупованих та постконфліктних територій:

- 1) Адресність: необхідно зосередитись на задоволенні потреб конкретних груп населення;
- 2) Координація та комунікація: взаємодоповнюваність заходів, досягнення сукупного ефекту, головною метою яких є відновлення та розбудова миру;
- 3) Управління процесом розбудови;
- 4) Механізм реалізації;
- 5) Формування сприятливих умов державної політики для відновлення;

- 6) Урахування міжнародного досвіду;
- 7) Розумна мінімізація витрат;
- 8) Гнучкість територіального планування;
- 9) Поновлення старого і створення нового;
- 10) Поетапність [32; 33].

Важливим процесом в налагодженні туристичної діяльності постконфліктної території виступає розбудова інституційно-організаційної, функціонально-господарської та територіально-господарської підсистем індустрії туризму.

Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом суттєво наблизила інтеграцію нашої держави в європейській політичний та економічний простір. А після початку повномасштабних воєнних дій росії на теренах України взагалі відбувається інтенсифікація цього процесу. Багато факторів вказує на те, що Україна може стати повноправним членом ЄС вже у найближчому майбутньому. Саме тому є актуальною потреба у дослідженні основних виявів воєнного туризму в Європі та Європейському Союзі, у намаганні зрозуміти перспектив застосування цього досвіду у післявоєнній Україні, а також у вирішенні можливих проблем, пов'язаних з цим процесом.

В європейських країнах воєнний туризм має різні форми виявлення. Воєнний тур може тривати всього кілька годин, наприклад, гра в пейнтбол або страйкбол, що проводиться на спеціально обладнаному полігоні з певними правилами та обмеженнями. «Delta Force Paintball Centre» знаходиться на околицях міста Лондона і пропонує відвідувачам різноманітні сценарії гри в пейнтбол. Вартість туру – 20-30 фунтів стерлінгів з особи [34]. Цікаво, що тури кастомізуються для різних вікових груп населення: дітей, школярів, студентів, дорослих. Центр пройшов акредитацію від Пейнтбольної асоціації Сполученого Королівства (УКРВА) – некомерційної організації, яка займається популяризацією та захистом пейнтболу у Великобританії. Завдання: розробка стандартів,

підтримка найвищої якості зручностей і послуг серед усіх учасників. Акредитовані члени розпізнаються за логотипом UKPBA [35].

Один з багатоденних прикладів гри в страйкбол – це мілітарна гра від «MilSim West». Учасники гри використовують реалістичну страйкбольну зброю, а також спеціальні костюми, щоб створити атмосферу воєнних дій. Гра проводиться на великих територіях, що дозволяє здійснювати складні військові операції як історичних битв, так і сценарних. Організовується в США та Європі, зокрема в Барселоні. Вартість таких турів варіюється, середня складає близько 200 доларів США за подію [36].

За характером організації воєнний туризм може бути організованим та самодіяльним. Вартість сформованої турфірмою подорожі, що передбачатиме відвідування місць битв Першої та Другої світових війн в Європі, складає від 3000 доларів США з особи. Під час такого туру можна спостерігати місця зіткнень в битві при Ам'єні, за Іпр, Дюнкерк та інші європейські міста, що були свідками воєнних подій.

Воєнні тури можуть бути груповими або колективними, наприклад тур для школярів у державний Гданський Музей Другої світової війни, який має декілька експозицій, що наочно ілюструють періоди вторгнення, окупації Польщі, а також звільнення територій. Вартість стандартного квитка складає 6-7 євро з особи [37].

Складовою частиною будь-якої подорожі виступає переміщення туристів з місця постійного проживання до туристичної дестинації, а також подальше пересування по дестинації або маршруту. У воєнному туризмі можуть бути використані різноманітні види транспорту, наприклад водний. Прикладом такого туру є 8-денна круїзна подорож Нідерландами з розповідями про окупацію Нідерландів 1940-1945 років, операцію союзників «Маркет-Гарден», а також з відвідуванням некрополів-меморіалів американських військових, що приймали участь у Другій світовій, підземних пам'яток війни тощо. Вартість такого круїзу складає від 2295 євро з особи в залежності від пакетного наповнення [38].

Іншим транспортним засобом під час подорожі може бути залізниця. У Польщі пропонуються тури залізницею до місць історії Другої світової. Особливістю цих турів є можливість додатково взяти участь в річкових круїзах. Такий тур чітко демонструє, що засоби пересування часто перемішуються, тому можна говорити про практику їх комбінації у різних варіантах. Вартість подорожі складає близько 1500 фунтів стерлінгів [39].

Поширені також воєнні тури авіаційним транспортом. Швейцарська фірма «MiGFlug» пропонує туристам реальні польоти на військових літаках різних видів. Цікаво те, що географія пропозицій досить широка: Рига, Падерборн, Реймс, Прага, Брно, Сьйон, Мюнхен тощо. Вартість – 3000-4000 євро за 20-30 хвилин польоту [40].

Очевидно, що це лише деякі приклади використання транспорту у мілітарних турах. Цей список набагато ширше, залежить також від постійного місця перебування туриста. Інколи, щоб долучитися до морського круїзу, туристу необхідно подолати ще тисячі кілометрів. Часто у таких випадках використовується авіаційний, залізничний, автомобільний, водний транспорт тощо.

Тури, що тривають більше, ніж добу, передбачають певне місце ночівлі туриста. Туристична компанія «Battlefields 4x4» пропонує своїм туристам подорожі різної воєнної тематики з розміщенням у кемпінгах або готелях [41]. Цікавим є приклад готелю «Форт Спітбенк», що розташований у однойменній фортеці 19 століття. Під час подій Другої Світової цей форт використовувався для захисту верфей Портсмута.

Видова структура воєнного туризму обумовлена мотивацією туриста. Вона рідко буває вузькою, частіше охоплює одразу декілька цілей, що ставить перед собою воєнний турист. В Європі та ЄС зустрічаються наступні види воєнного туризму:

1. Воєнно-історичний. Частиною цього виду туризму буде відвідування Воєнно-історичного музею збройних сил Німеччини в Дрездені, Музею

окупацій в Таллінні або Меморіалу біля Маастрихту, де вшанована пам'ять загиблих американців під час Другої Світової.

Імперський воєнний музей у Лондоні відкриє колекцію військової техніки, зброї та речей, пов'язаних з воєнними конфліктами, в яких приймала участь Велика Британія.

Деякі історичні місця, що не були складовою війни безпосередньо, можуть бути частиною воєнно-історичного туризму. Наприклад, палац Цецилієнгоф у місті Потсдам, де в 1945 році пройшла конференція за участю країн-переможниць у Другій світовій війни. Палац наразі має музей, що розповідає відвідувачам про події свого власного минулого.

Різноманітними туристичними фірмами Європи пропонуються тури до лінії Зіґфрида або лінії Мажино – великих оборонних споруд Першої та Другої світових війн відповідно. Туристи мають змогу дослідити бункери, тунелі, поховання та місця битв минулого.

Загалом, воєнно-історичний туризм має найбільшу кількість ресурсів для свого розвитку.

2. Військово-подієвий. Поширеним прикладом цього виду туризму є виставки. «Eurosatory» – міжнародна виставка військової техніки, що проводиться щорічно в Парижі, Франція. Ця виставка є найбільшою у світі подією в галузі військової техніки та зброї. На виставці також представлені останні новинки електроніки та систем безпеки. Виставка охоплює всі сфери оборонного виробництва, від бронежилетів до танків та винищувачів. У 2022 році цю подію відвідали більше 62 тис. чоловік [42].

Відомим європейським військово-історичним фестивалем є «War and Peace Show» у графстві Кент, Великобританія. У відвідувачів події є можливість придбати військові предмети (від гудзиків, одягу, наметів та книг до цілого танка), подивитися на унікальну військову техніку, послухати музику минулих епох, а також прийняти участь в історичних реконструкціях з використанням піротехніки.

Один з прикладів історичної реконструкції – це «Битва за Грюнвальд», що проводиться щорічно в липні у Польщі. Ця історична реконструкція відтворює битву, яка відбулася 15 липня 1410 року між Великим князівством Литовським і Королівством Польським на одній стороні, та Тевтонським орденом на іншій. Учасники використовують зброю та уніформу з того часу, а також впроваджують відповідні тактики та стратегії. Реконструкція включає бойові дії з використанням мечів, списів, луків тощо. Цікавим фактом є те, що реконструкція проводиться на місці реальної Грюнвальдської битви. У такому випадку нішевий battlefield-туризм набуває рис як воєнно-історичного, так і військово-подієвого туризму. Зазначений проєкт спільно фінансували Міністерство культури та національної спадщини Польщі та Музей історії Польщі в рамках програми «Патріотизм завтрашнього дня». Програма передбачає, що неурядові організації та місцеві культурні установи з усієї Польщі можуть подати заявку на отримання гранту для реалізації проєктів історичної освіти [43].

3. Військово-пригодницький. Окрім відпочинку з військовим спорядженням або технікою, страйкболу, пейнтболу, лазертагу чи базукаболу, до цього виду туризму можна віднести мілітарні табори, які допомагають отримати туристам цікавий досвід військової підготовки. «Military Training Center» надає різні послуги, такі як навчання з вогневої підготовки, медичного забезпечення, тактики та стратегії, техніки виживання в умовах бойових дій, а також інших аспектів, пов'язаних з військовою підготовкою. Навчання проводяться у Італії та Чехії. Вартість курсів варіюється, середня складає близько 1500 євро [44].

На сайті «Book Your Hunt» є змога замовити мисливський тур в різних DESTИНАЦІЯХ або навіть обрати певну тварину, яку споживач бажає вполювати. Доступні всі країни Європи, послуги супроводжувача надають місцеві гідни та мисливці.

4. «Military pilgrimage» — «військове паломництво». І хоча не можна віднести такий тур до воєнного туризму, адже головний мотив у таких подорожах – релігійний, ми можемо класифікувати такі тури як частину воєнного туризму через те, що об'єднуючою та рушійною силою таких паломництв є спільна професійна діяльність учасників, а саме – військова. Відомим прикладом є паломництво до Лурду, Франція. Такі тури важливі для військових та ветеранів, які відчують спільність з іншими військовослужбовцями, а також знаходять підтримку та душевну рівновагу. В галузі воєнного туризму активно діють некомерційні організації, а також існує досвід транскордонних взаємодій.

У 2015 році була заснована приватна некомерційна Асоціація мілітарного туризму Португалії. Місією організації є розвиток воєнного туризму в Португалії, популяризація, поширення та збереження португальської історичної спадщини, просування та організація заходів у сфері мілітарного туризму, а також розвиток мережевого національного маршруту воєнної історії, який інтегрує та структурує туристичну пропозицію національної історичної спадщини [46].

Прикладом транскордонного проєкту є спільна робота Естонії та Латвії «Military Heritage». Проєкт спрямований на збереження та просування культурної спадщини, пов'язаної з воєнною історією обох країн. Втілення такої ідеї стало можливим завдяки співфінансуванню з Європейським Союзом (серія програм Interreg) та тісній взаємодії багатьох учасників: муніципалітетів, музеїв, неурядових організацій тощо. Кожне місце воєнної спадщини має таку інформацію:

- Опис місця;
- Історичні та сучасні фотографії;
- Пов'язані історичні періоди та хронологія подій;
- Пов'язані історичні теми;
- Розповіді очевидців (memory stories);
- Інтернет-посилання та контакти в соціальних мережах;

- GPS-координати. Розроблена інтерактивна карта зі всіма об'єктами програми;
- Адреси та контактна інформація.

Пропозиція може включати не тільки огляд локації, а й екскурсії з гідами, реконструкції бойових дій, мілітарні паради та святкування, походи та поїздки на місця, де відбувалися воєнні події. У туристів буде змога насолодитися розповідями та їжею біля багаття, ночівлею в партизанському бункері чи іншими враженнями [45].

ВИСНОВКИ ДО 3 РОЗДІЛУ

В результаті проведеного дослідження було з'ясовано європейський досвід організації воєнних турів, визначено різноманітні воєнно-туристичні продукти, що включають в себе подорожі до музеїв, меморіалів світових війн, реконструкції боїв, військово-історичні фестивалі, імітації бойових дій тощо.

Дослідження продемонструвало, що воєнний туризм знаходить своє втілення в різних формах туристичних продуктів та маршрутів.

Активну участь у формуванні мілітарних турпродуктів приймають некомерційні організації, наприклад Асоціація мілітарного туризму Португалії та Пейнтбольна асоціація Сполученого Королівства.

Виявлені тенденції та особливості воєнного туризму можуть бути використані для розвитку галузі в Україні.

РОЗДІЛ 4. ПЕРСПЕКТИВА РОЗВИТКУ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ НА ТЕРЕНАХ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ

4.1. Аналіз туристичних ресурсів мілітарної тематики у Дніпропетровській області

Вивчення стану воєнного туризму у Дніпропетровській області дозволить розвинути цей вид туризму та сприяти подальшому розвитку туристичного бізнесу в регіоні. Для цього необхідно здійснювати пошук та аналіз туристичних ресурсів, що можуть бути використані у мілітарному туризмі. Серед них історичні місця, пов'язані з війною, меморіали, пам'ятники, музеї, поховання загиблих, тематичні фестивалі, стрільбища та інші об'єкти, що відображають історію війни або пов'язані з військовою тематикою. Пошук та аналіз туристичних ресурсів сприятиме розробці та просуванню нових туристичних маршрутів, а також слугуватиме фундаментом для розробки комплексного туристичного розвитку Дніпропетровської області [47].

У Дніпропетровській області на державному обліку перебуває 11,9 тисяч нерухомих пам'яток, в тому числі 318 пам'яток архітектури, переважно XVIII–XX ст. [7].

Дніпропетровська область має значні воєнно-історичні ресурси, що пов'язані з подіями, які відбувалися на цій території протягом різних історичних епох. Впродовж X–XIII століть землі Дніпропетровщини були граничною територією між Київською Руссю з одного боку та печенігами, половцями і монголо-татарами з іншого. Відомо, що тут знаходилося п'ять з восьми Запорізьких Січей: Томаківська (сучасний Марганець), Базавлуцька, Микитинська (сучасний Нікополь), Чортомлицька та Підпільненська.

Територія сучасної області була центром подій Української революції 1917-1921 років, під час якої частини області контролювалися різними силами: більшовиками, «білими», махновцями, силами УНР, австро-німцями, Гетьманатом.

Трагічні сторінки воєнної історії області пов'язані з Другою світовою війною. На території регіону функціонували концтабори, що стали місцем страшних злочинів проти людства. Водночас, область внесла вагомий внесок у перемогу над нацизмом. Зокрема, видатним військовим успіхом можна назвати операцію форсування Дніпра. У містах та селах наявна велика кількість меморіалів, пам'ятників та поховань, пов'язаних з Другою світовою.

Слід зазначити, що після початку війни з росією у 2014 році, Дніпропетровщина була важливою тиловою базою, а після повномасштабного вторгнення 2022 року зазнає численних обстрілів зі сторони ворога.

Практикуються волонтерські поїздки до Зеленодольська, Великої Костромки, Малої Костромки. Такі подорожі можна описати як «hot war tourism», тобто відвідування щойно згаслих або діючих місць бойових дій чи прифронтових смуг [47].

Окрім воєнно-історичних ресурсів, у Дніпропетровській області наявні оборонні підприємства, а також багато майданчиків для стрільби та ігор з використанням зброї, таких як тири, пейнтбол, страйкбол, лазертаг тощо. В області функціонує 392 стрілецьких тири [48].

Крім того, у 2013 році був набутий досвід проведення історичних реконструкцій, зокрема операції форсування Дніпра 1943 року.

У Дніпропетровській області є об'єкти та туристичні атракції різних видів:

- 1) Музеї, пов'язані з воєнною або військовою тематикою;
- 2) Історичні місця, пов'язані з державотворенням, воєнними діями, битвами;
- 3) Некрополі або місця загибелі відомих діячів, правителів та солдат, мирних мешканців;
- 4) Пам'ятники, меморіали, монументи, обеліски, стели і інші об'єкти, що мають на меті увіковічити героїв війн або мають воєнну тематику;
- 5) Оборонні підприємства, що мають потенціал для використання у туризмі;
- 6) Виставки військової техніки;
- 7) Мілітарні фестивалі;
- 8) Реконструкції бойових дій;
- 9) Стрілецькі клуби, стрільбища, тири, пейнтбол, страйкбол тощо;
- 10) Мисливські угіддя;
- 11) Постійні пункти дислокації відомих військових з'єднань Збройних Сил України та інших структур [47].

У додатку В зазначені назви мілітарних об'єктів, їхня привабливість для воєнного туриста, туристична доступність або цінність та точне місцезнаходження. Слід зазначити, що цей список невичерпаний, він потребує подальшого розширення шляхом співпраці всього академічного кола, краєзнавців, представників влади та місцевих мешканців громад. У подальшому такі ресурси можуть бути згруповані у воєнно-туристський атлас України, а також стати частиною «Маршрутів пам'яті».

У додатку Г зазначені населені пункти Дніпропетровської області, а також атрактивність їхніх об'єктів для воєнного туриста.

Важливим етапом у розбудові галузі мілітарних подорожей буде формування DESTИНАЦІЙ. Деякі з перелічених міст вже мають риси DESTИНАЦІЙ, такі як транспортна доступність, наявність послуг гостинності, інфраструктурна система тощо. Насамперед, це великі міста області: Дніпро, Кривий Ріг, Кам'янське, Нікополь, Павлоград, Новомосковськ.

4.2. Розробка та економічний розрахунок воєнно-історичного туру

Дослідження теоретичної бази, функціонування та організації воєнного туризму, а також мілітарних туристичних ресурсів Дніпропетровщини, дозволяє сформуванати уявлення про шляхи розвитку цього виду туризму у Дніпропетровській області. Подальше зусилля може бути спрямоване на створення туристичної пропозиції у форматі воєнно-історичного туру. Процес створення такого туру ґрунтується на використанні ресурсів області, а також запитах потенційних споживачів турпродукту.

Запропоновано наступний формат подорожі: відвідування мілітарних атракцій з розміщенням у готелі на березі Дніпра. Переміщення по маршруту здійснюватиметься орендованим мікроавтобусом. Ключовими DESTИНАЦІЯМИ та атракціями подорожі було обрано:

1) Селище міського типу Аули, Кам'янський район.

Атракції. На честь радянських воїнів, загиблих під час визволення селища Аули, установлено меморіал «Скорботний воїн» та монумент «Аульський плацдарм». 1984 року у середній школі створено Музей бойової слави Аульського плацдарму (250 експонатів)[49].

2) Місто Кам'янське.

Атракція. На площі Героїв встановлено пам'ятник загиблим героям АТО.

3) Місто Дніпро.

Атракції:

- У місті наразі функціонує єдиний в Україні музей АТО.
- Також в місті знаходиться найбільша в Україні діорама «Битва за Дніпро».
- Пам'ятник на честь подвигу воїнів, партизанів і підпільників, які загинули під час Другої світової війни – Монумент Вічної слави.
- Меморіальний комплекс з вшанування пам'яті загиблих героїв АТО та Революції гідності.
- Музейний комплекс «Парк ракет» (нині – громадський інформаційно-виставковий центр «Mediaprostir»).
- Пам'ятник воїнам, що у 1943 місці форсували річку Дніпро та боролися за звільнення міста.
- Меморіальний знак загиблим десантникам.
- «Скорботна» — пам'ятник загиблим студентам міста Дніпро у роки Другої світової війни.

4) Місто Нікополь.

Атракції:

- Пам'ятник у місці форсування Дніпра та звільнення Нікополя 18 лютого 1944 року.
- Пам'ятники на честь подвигу воїнів, партизанів і підпільників, які загинули під час Другої світової війни;
- Алея слави Героїв АТО та пам'ятник «Захисник України»;

— Пам'ятний знак про існування Микитинської Січі.

5) Село Капулівка, Нікопольський район.

Атракції:

— Пам'ятний камінь загиблим козакам Чортомлицької Запорізької Січі;

— Місце поховання Івана Сірка.

Початок та кінець маршруту – місто Кривий Ріг.

Атракції:

— Монумент «Перемога» – пам'ятник воїнам, які звільнили місто Кривий Ріг 22 лютого 1944 року;

— Виставка знищеної військової техніки росіян (функціонує з 2022 року).

Основну інформацію про тур представлено в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

**Загальна характеристика воєнно-історичного туру
«Дніпропетровщина воєнна»**

Назва туру	«Дніпропетровщина воєнна»
Вид туризму	Воєнно-історичний
Клас туру	Внутрішній регіональний
Сезонність	Всесезонний
Спосіб пересування	Мікроавтобус
Форма маршруту	Кільцевий
Тривалість	Уїк-енд-тур
Екскурсійні пункти	Смт. Аули, м. Кам'янське, м. Дніпро, м. Нікополь, с. Капулівка
Ночівля	Готель «Дніпропетровськ», м. Дніпро
Харчування	Не організоване. Наявні заклади харчування у містах, а також є ресторан в готелі

	«Дніпропетровськ».
Цільова група	Особи від 16 років і старше; переважно чоловіки
Кількість учасників	Груповий; 9 туристів на 1 гіда
Протяжність маршруту	Загалом: 449 км
Загальний час в турі	З 06.30 першого дня до 19.30 другого дня. Загалом 37 годин.

Детальна програма туру представлена в додатку Д.

Вартість даного туру буде становити 1780 грн. з однієї особи. Обчислення вартості туру «Дніпропетровщина воєнна» подано в додатку Е.

Схему маршруту було представлено картографічним зображенням за допомогою сервісу «Google. Мої карти» (дод. Ж).

Даний тур запропоновано для туристичного центру «Кривбастур» – утворення, що в 2016 році було створене як громадська організація, а з 2017 року додатково розпочалася економічна діяльність центру. Офіційно з 2017 року оформлена як ФОП Казаков В.Л., втім на основі цивільно-правових угод туристів можуть обслуговувати й інші гіди. ФОП є платником єдиного податку 3 групи у розмірі 5% від доходу діяльності. Звітування щоквартальне. Основні напрями діяльності даної організації: екскурсії містом Кривий Ріг, тури Україною та до Кривого Рогу, туристичні походи. Після повномасштабного вторгнення росії у 2022 році, «Кривбастур» суттєво знизив свою туристичну пропозицію, яка зосереджується сьогодні переважно на екскурсіях містом Кривий Ріг.

Співпраця з контрагентами та споживачами туристичного продукту може вимагати укладення договорів цивільно-правових відносин:

1) Договір на оренду мікроавтобуса. Виходячи з ринку перевізників Кривого Рогу, а також з історії співпраці було обрано ФОП Львов А.В.;

2) Договір про співробітництво зі страховою компанією щодо страхування туристів під час подорожі. Для співпраці було обрано ПрАТ «Страхова компанія «Місто»;

3) Договір про туристичне обслуговування з туристами;

4) Договір на готельне обслуговування з готелем «Дніпропетровськ».

У цьому закладі розміщення є ресторан, тому за бажанням споживачів є змога додатково укласти договори про надання послуг з ресторанного обслуговування;

5) Договір про надання екскурсійних послуг з музеями. Зокрема, музеєм бойової слави Аульського плацдарму та Дніпропетровським національним історичним музеєм ім. Д. І. Яворницького.

4.3.Маркетингові механізми просування воєнного туризму Дніпропетровщини

Актуалізація воєнного туризму на туристичному ринку Криворіжжя потребує певного просування та маркетингової комунікації. У зв'язку з цим важливо зрозуміти механізми впливу на формування стабільного попиту та віднайти певні діючі методи промоції воєнного турпродукту. Перш за все, необхідно досліджувати вже наявних споживачів мілітарних подорожей. Це надасть змогу зрозуміти, чому саме вони обрали такий продукт, з яких ресурсів вони дізналися про нього та чого їм не вистачає у конкурентів. По-друге, необхідно скласти маркетингову політику підприємства, окреслити її кінцеві та проміжні цілі, визначити фактори, що впливають на підприємство, його мету, місію та візію. По-третє, знайти механізми втілення обраної політики в життя, скласти бюджет, впровадити комплекс маркетингу та оцінити результати.

Просування розуміють як процес встановлення та використання зв'язків з потенційними та існуючими клієнтами. Метою є інформування про продукцію компанії та спонукання до її придбання.

До основних засобів просування належать: реклама, стимулювання збуту, персональний продаж, зв'язки з громадськістю та прямий маркетинг.

На стику декількох основних засобів просування виникають синтетичні інструменти маркетингової комунікації, наприклад брендинг.

Оскільки тур «Дніпропетровщина воєнна» запропонований для реалізації туристичному центру «Кривбастур», доцільним буде висвітлення сучасного стану маркетингової комунікації цієї організації. Вона характеризується наступними положеннями:

- 1) Вузкоспрямована промоція через соціальну мережу Facebook («Кривбастур» має сторінки в Telegram та Instagram, але активно ними не займається);
- 2) Стабільна кількість постійних клієнтів та несуттєве зростання частки ринку. Першу позицію відносимо до позитивних аспектів просування, другу – до негативних;
- 3) Рекламу через ЗМІ шляхом відвідування різноманітних телепередач та новин – промоція продуктів фірми, PR;
- 4) Відсутність окремого сайту туристичної фірми;
- 5) Відсутність реклами в друкованих виданнях, аудіовізуальної реклами;
- 6) Наявні рекламні сувеніри (футболки);
- 7) Фірма проводить виставкову діяльність, рекламуючи, переважно DESTINATION КРИВИЙ РІГ.

Цілі промоції можуть бути абсолютно різними. Виходячи з наявного стану туристичного ринку Криворіжжя, за базисну ціль можемо ставити формування ринку воєнного туризму у регіоні. Дослідження споживача, яке базувалося на соціологічному опитуванні, продемонструвало, що туристи розуміють цінність воєнного туристичного продукту.

Відштовхуючись від промоційної політики фірми, можна скласти та визначити методи просування воєнних турів, зокрема туру «Дніпропетровщина воєнна».

Для просування воєнних турів на базі туристичного центру «Кривбастур» необхідний систематичний комплекс промоції:

1. Створення власного сайту туристичної фірми. На сайті можна представити більше інформації про компанію та її послуги, включаючи детальний опис турів, фото- та відеоматеріали, розклад роботи, контактні дані та інше. Сайт є більш професійним та надійним джерелом інформації, оскільки він має свою власну доменну назву та дизайн, який дозволяє показати компанію з кращого боку. Також сайт буде більш привабливим засобом комунікації для іноземних туристів. Задля приведення більшої кількості клієнтів на сайт туристичної фірми, необхідно правильно оптимізувати його для алгоритмів пошукових систем. Це означає, що сайт має бути побудований з урахуванням ключових слів та термінів, які потенційні клієнти можуть використовувати під час пошуку турів.
2. Налагодження комплексу заходів, пов'язаних з просуванням у соціальній мережі Facebook. Для збільшення конверсії можна займатися оптимізацією сторінки, наприклад створенням сприятливої атмосфери комунікації між відвідувачами та власником сторінки, що викликатиме у майбутніх споживачів почуття надійності у продукті і фірмі. Ефективним може виявитися механізм постійного публікування нової інформації про фірму та її кейси або контент про війни, війська чи воєнні туристичні ресурси, зокрема Дніпропетровської області. Для воєнного туризму, насамперед, важливим буде чітке усвідомлення та формування цільової аудиторії продукту. Виходячи з профілю туриста можна запроваджувати механізми таргетованої реклами.
3. Розширення арсеналу соціальних мереж та месенджерів (Telegram, Instagram). Для певних соціальних груп може бути ефективним застосування месенджера Viber, втім молоддю такий вид промоції буде сприйматися негативно;
4. Збільшення рекламних сувенірів. Особливо це може бути ефективним для нових споживачів, оскільки відразу після першої подорожі з фірмою у них щось залишиться на згадку;
5. Продовження телереклами;

6. Продовження участі у туристичних виставках. Зокрема, у DniproExpo, UITT, UITM тощо.

Визначальним інструментом може стати формування бренду, тобто певної туристичної репутації, це буде причиною споживацьких асоціацій з фірмою.

Також ефективним засобом може виступити стимулювання збуту. Як приклад, можна запровадити систему лояльності та робити певні знижки постійним клієнтам.

Окремого дослідження вимагає сам воєнний туризм. Вдале просування такого туристичного продукту також вимагає комплексу різних засобів маркетингової комунікації:

1) Контент-маркетинг – створення цікавого та інформативного контенту про історію війн та воєнні атракції, він буде використовуватися на сайті та в соціальних мережах;

2) Формування аудіовізуального матеріалу, пов'язаного з історією війн, воєнними пам'ятками тощо;

3) Створення бренду воєнного туристичного продукту. Розвиток брендингу воєнного турпродукту можна розглядати з різних точок зору, наприклад для окремого підприємства або цілого регіону, втім загальні підходи можуть включати наступні кроки:

— Визначення унікальної пропозиції продукту. Наприклад, це може бути розповідь про конкретні історичні події, побудова маршруту з відвідуванням ключових локацій. У Дніпропетровській області такими ресурсами можуть бути Запорозькі Січі, місця форсування Дніпра під час Другої світової. Тобто, така історична спадщина, яка не зустрічається в Україні, або зустрічається у обмежених масштабах.

— Розробка ідентичності бренду. Для того, щоб продукт був впізнаваним і привабливим для клієнтів, потрібно розробити його власну ідентичність. Це може включати створення логотипу, вибір кольорової гами,

встановлення стандартів для оформлення матеріалів і реклами, уніформи персоналу.

— Організація заходів та співпраця зі спонсорами. Організація тематичних заходів може залучити нових клієнтів і забезпечити збільшення інтересу до продукту. Крім того, співпраця зі спонсорами та партнерами може допомогти збільшити обізнаність про продукт та його відвідуваність.

— Створення тематичних маршрутів, наприклад «Маршрутів пам'яті». Відвідання таких турів формуватиме національну ідентичність українців, будуватиме свідоме суспільство.

— Креативний підхід до просування. Наприклад, можна використовувати неочікувані формати проведення заходів та екскурсій, створювати інтерактивні програми, щоб залучити клієнтів.

4.4. Рекомендації щодо становлення туристичного ринку воєнного туризму на Дніпропетровщині

Дніпропетровська область – один з найбільш економічно розвинених регіонів України. Вона характеризується вигідним географічним положенням, багатими природними ресурсами, потужним промисловим та науковим потенціалом, розвинутим сільськогосподарським виробництвом, високим рівнем розвитку транспорту і зв'язку [48].

Сучасний стан воєнного туризму у Дніпропетровській області змушує шукати шляхи інтенсифікації процесів трансформації, а також залучення нових інструментів. Тому є потреба в розробці рекомендацій щодо покращення таких подорожей.

Перш за все, необхідно проаналізувати становище воєнного туризму у Дніпропетровській області.

За підсумками дослідження було складено SWOT-аналіз (додаток 3), який чітко демонструє сильні та слабкі сторони воєнного туризму

Дніпропетровщини, а також можливості і загрози в разі активного розвитку зазначених подорожей.

Задля становлення та розвитку мілітарного туризму, необхідно вирішити низку завдань:

- 1) Включення воєнного туризму до обласних програм розвитку (Дніпропетровська ОДА/ОВА, Дніпропетровська обласна рада);
- 2) Реалізація «Місць пам'яті» у регіоні. Це може виглядати як створення туристичних атракцій чи дестинацій, також важливим буде формування їхніх поєднань – «Маршрутів пам'яті» [26];
- 3) Реставрація воєнних пам'яток, монументів, стел та інших архітектурних і скульптурних споруд;
- 4) Розробка воєнно-туристського атласу України, який містив би впорядковані мілітарні атракції країни і регіону;
- 5) Підготовка кваліфікованих гідів, які мають знання про історію війн та військову справу, а також здатні забезпечити безпеку туристів під час подорожей;
- 6) Розвивати інфраструктуру, необхідну для воєнного туризму. Наприклад, створювати табори для тимчасового проживання, які б надавали можливість туристам отримати досвід військовослужбовців;
- 7) Покращувати якість військово-історичних фестивалів. На фестивалі «Kozak Fest» можна спостерігати за театралізованими козацькими виставами, реконструкцією битви під Жовтими Водами. Втім, слід зазначити, що масштабність такої події набагато менша, ніж оригінальної битви. Для покращення організації фестивалів слід взяти до уваги приклади європейських заходів, зокрема польський досвід реконструкції Грюнвальдської битви;
- 8) Аналізувати та використовувати досвід спільного проекту Латвії та Естонії «Military Heritage». Цікавою виглядає ідея турифікації воєнних пам'яток, тобто збереження та пристосування для використання у туристичній індустрії;

- 9) Створення системи туристично-інформаційних центрів. Станом на квітень 2023 року у місті Дніпро працює ТІЦ. Також інформаційні послуги з питань туризму надає КП «Центр народної творчості «Дивокрай» Дніпропетровської обласної ради. У місті Кривому Розі діє «Туристичний центр «Кривбастур». У Петриківці інформаційні послуги туристам та відвідувачам надає інформаційний центр «Петриківка туристична» [48]. Але потенційних DESTINATION в регіоні набагато більше, зокрема Нікополь, Жовті Води, Кам'янське, Павлоград, Новомосковськ тощо;
- 10) Створення туристичного вебсайту Дніпропетровщини або модернізація сайту «Дніпропетровщина туристична» від обласної ради. Це допоможе згрупувати інформацію про туристичні пропозиції області, представити її бренд, зокрема щодо воєнного туризму;
- 11) Покращення нормативно-правової бази мілітарного туризму, впровадження стандартів організації воєнних подорожей.

ВИСНОВКИ ДО 4 РОЗДІЛУ

Проведений аналіз туристичних ресурсів мілітарної тематики у Дніпропетровській області продемонстрував наявність значного потенціалу для розвитку воєнного туризму в регіоні. Окрім виявлення численних атракцій, запропоновано діючі та потенційні воєнно-туристичні дестинації.

Розроблено воєнно-історичний тур «Дніпропетровщина воєнна». Продемонстровано економічні розрахунки, карту маршруту, програму туру та механізми просування воєнного туризму на рівні підприємства та регіону.

Представленню рекомендацій щодо розвитку воєнного туризму на Дніпропетровщині передувало складання SWOT-аналізу мілітарного туризму регіону.

Для становлення та активного розвитку воєнного туризму у Дніпропетровській області, необхідно вирішити організаційно-правові, соціальні, економічні, інженерно-технічні, маркетингові та інші завдання.

РОЗДІЛ 5. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ ВОЄННОГО ТУРИЗМУ

5.1. Викладання воєнного туризму як навчальної дисципліни

Дослідження галузі туристичної освіти України продемонструвало, що дисципліна «Воєнний туризм» лише починає процес свого формування та розвитку. Загалом цей вид туризму ще донедавна не викликав особливої зацікавленості у населення та влади.

Також наразі не існує нормативних документів щодо організації мілітарного туризму, а саме поняття навіть не зустрічається у Законі «Про туризм» [4].

Втім, певні здобутки українська туризмологічна освіта у цьому питанні має. Зокрема, Д. Каднічанським наразі створена робоча програма навчальної дисципліни «Військово-подієвий туризм, організація військово-історичних турів». Дисципліна пропонується як вибіркова, обсяг – 4 кредити ECTS. У даному курсі висвітлюються питання вивчення історико-культурних ресурсів, теоретичних основ мілітарного туризму, організації і проведення військово-історичних турів, охорона і використання історико-культурної спадщини, культурні фортифікаційні атракції та їхня роль у формуванні туристичного зацікавлення, програми розвитку ВПТ в Україні [21].

Запропонована навчальна дисципліна має на меті сформувати у майбутніх фахівців певні структуровані знання та вміння в галузі мілітарного туризму. Наголошується увага на наступних:

- Знання загальних відомостей, основних понять, цілей військово-подієвого туризму;
- Вивчення термінології та основних методів задля пошуку та дослідження історико-культурних ресурсів певної території або акваторії;

- Вміння орієнтування у туристичному ринку військово-подієвого туризму, а також навички для впливу на такий ринок;
- Критичний аналіз культурний подій у світі та в Україні;
- Вміння систематизувати та узагальнювати інформацію про потреби споживачів та тенденції розвитку військово-подієвого туризму.

Теми занять сфокусовані на івент-туризмі мілітарного змісту, історичних реконструкціях доби Середньовіччя, Козаччини та Українських визвольних змагань. Також приділяється увага військово-історичним фестивалям Європи та України, оборонним спорудам, музеям та іншим воєнним туристичним атракціям. Практична частина передбачає складання замкового туру, а також написання модульної контрольної роботи.

Вивчення воєнного туризму часто відбувається у контексті інших наукових дисциплін, наприклад як одна з тем дисципліни «Спеціалізований туризм». Навчання такої теми передбачає оволодіння знаннями про сутність, особливості, різновиди воєнного туризму та його просторове поширення. Важливим є також набуття навичок складання тематичних маршрутів, орієнтованих на воєнного туриста.

Цілком зрозуміло та природно, що потреба у формуванні концепції розвитку воєнного туризму актуалізувалася зараз – у час повномасштабного вторгнення росії в Україну у 2022 році. Актуалізація України на геополітичному бойовищі світу лише підсилила зацікавленість до країни з боку іноземних громадян, а у самих українців продовжує формуватися національна ідентичність. Саме тому розвиток воєнного туризму наразі бачиться в зовсім іншій перспективі.

Становлення ринку воєнного туризму неможливо уявити без якісного туристичного персоналу. Цей персонал повинен бути кваліфікованим в сфері гостинності, логістики, безпеки та інших аспектів

туризму. Від професійності кадрового складу залежить якість та безпека туристів під час їхнього перебування на військових полігонах, місцях битв, в музеях військової техніки тощо.

Ринок воєнного туризму вимагає від туристичного персоналу певних навичок та знань, які можуть мати спеціалізоване наповнення.

Одним з інструментів підготовки висококваліфікованих туристичних працівників для ринку воєнного туризму може бути спеціальна навчальна дисципліна. Ця дисципліна повинна містити теоретичні та практичні аспекти, які дозволять студентам набути знань та навичок, необхідних для роботи в цій сфері. Серед тем, які можуть бути включені до навчальної програми, повинні бути основні принципи безпеки та логістики у воєнних туристичних дестинаціях та в зоні бойових дій, знання з історії та культури, а також знання про військову справу, техніку та її експлуатацію.

Крім того, для підготовки кваліфікованого туристичного персоналу можна організовувати практичні заняття, польові тренінги та екскурсії на військові полігони та у тематичні музеї. Такі заняття дозволять студентам отримати необхідні навички та досвід для роботи в галузі воєнного туризму.

Поруч з формальною освітою важливо мотивувати майбутніх фахівців до інформальної освіти. Це дозволяє здобувати додаткові знання та навички в галузі воєнного туризму. Самостійне освоєння може забезпечити глибше розуміння матеріалу, який вивчається в процесі формальної освіти, а також дозволяє досліджувати та вивчати теми, які не знаходяться в програмі. Це, насамперед, важливо при дослідженні воєнної історії. Оскільки такі відомості характеризуються значним об'ємом інформації, їхнє вивчення повинно бути досить ґрунтовним та часовитратним.

5.2. Розробка робочої програми навчальної дисципліни «Воєнний туризм»

Тема авторського дослідження може розглядатися як складова частина вибіркової навчальної дисципліни «Воєнний туризм» в освітньо-науковій програмі «Туризм» другого рівня вищої освіти, ОНП було введено в дію 1 липня 2022 року у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Розробку освітньо-наукової програми здійснила кафедра країнознавства та туризму географічного факультету.

Таблиця 5.1.

Робоча програма навчальної дисципліни «Воєнний туризм»

Форма навчання	Денна
Кількість кредитів ECTS	6
Форма заключного контролю	Залік
Інформаційне забезпечення	Технічні засоби навчання: мультимедійне обладнання, ноутбук, ПК. Програмне забезпечення: продукти Google та Microsoft, Zoom, Kahoot!, LearningApps, Canva.

1. Мета дисципліни. Сформувати теоретичні знання та практичні навички щодо планування, організації та управління воєнними подорожами. Поглиблення знань історії та мілітарних пам'яток, формування сталого (відповідального) ставлення до природного та культурного надбання.

2. Попередні вимоги до опанування або вибору навчальної дисципліни:

1) Успішне опанування курсів освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»: «Менеджмент туризму», «Безпека в туризмі та туристичні формальності», «Економіка туризму».

2) Володіння навичками роботи з картографічними джерелами, продуктами Microsoft Word, Excel, PowerPoint, Zoom, Canva, Google Документи, Google Клас.

3. Анотація навчальної дисципліни. Вивчення теоретичної основи та інструментів організації воєнного туризму. У рамках дисципліни будуть розглянуті технології проведення мілітарних турів, а також питання безпеки туристів під час таких турів. Аналізуватимуться тенденції розвитку воєнного туризму в різних країнах світу та в Україні, досліджуватимуться можливості використання мілітарних об'єктів для туристичних цілей. Крім того, студенти зможуть вивчати історію війн та конфліктів, які відбувалися у світі та на території України, їхній вплив на сучасну культуру та суспільство.

4. Завдання (навчальні цілі):

— Дослідити теоретичні засади та механізми організації воєнного туризму, розробка туристичних маршрутів (ЗК7, СК1);

— Проаналізувати мілітарні туристичні ресурси світу та України (ЗК2, СК2);

— Дослідити правове регулювання воєнного туризму в Україні та світі (ЗК2);

— Проаналізувати сучасний стан воєнного туризму в Україні та світі (СК2);

— Проаналізувати ефективність окремих воєнних туристичних проєктів та програм (СК2);

- Ознайомитись з основами управління воєнним туризмом на рівні підприємства, регіону та держави (ЗК4, СК3, СК4);
- Розробити та обґрунтувати ідею власного воєнного туристичного проєкту або туру (ЗК1, ЗК4, СК6);
- Вивчити історичні, культурні, географічні та економічні особливості мілітарних дестинацій (ЗК2).

5. Результати навчання за дисципліною.

Результат навчання (1. Знати; 2. Вміти; 3. Комунікація; 4. Автономність і відповідальність)		Форми викладання і навчання	Методи оцінювання та пороговий критерій оцінювання (за необхідності)	Відсоток у підсумковій оцінці з дисципліни
Код	Результат навчання			
1.1.	Теоретичні засади та основні поняття воєнного туризму. Цілі та завдання	<i>Лекції</i>	<i>Виконання творчих аналітично-дослідницьких робіт, дискусія</i>	35%
1.2.	Основні принципи організації та популяризації воєнних турів	<i>Лекції</i>		
1.3.	Основні види та особливості воєнних турів, підходи до класифікацій, відмінності від інших видів туризму	<i>Лекції</i>		
1.4.	Принципи функціонування туристичного ринку мілітарного туризму, нормативно-правове регулювання, проєкти	<i>Лекції</i>		
1.5.	Методи дослідження воєнного туризму	<i>Лекції</i>		
1.6.	Особливості мілітарних туристичних ресурсів, шляхи використання у туристичній індустрії. Методика дослідження історико-культурних ресурсів	<i>Лекції</i>		
1.7.	Історію становлення та розвитку воєнного туризму	<i>Лекції</i>		
2.1.	Аналізувати ринки воєнного туризму	<i>Лекції, семінарське</i>	<i>Виконання творчих</i>	40 %

ПРН9				+					+	+		+
ПРН11											+	
ПРН12									+			
ПРН13					+	+						

7. Схема формування оцінки.

7.1. Форми оцінювання студентів.

Цей курс вивчається за допомогою лекційних та семінарських занять. Навчання також включає одну письмову тематичну контрольну роботу, яка міститиме відкриті питання.

Здобувачі отримують бали за виконання індивідуальних творчих аналітично-дослідницьких робіт. Оцінка також включає участь у груповій дискусії та демонстрацію набутих навичок.

1. Контрольна робота: РН 1.1.— РН 1.7; РН 4.1. — 30 балів.
2. Дискусії: РН 3.1. — 25 балів.
3. Аналітично-дослідницькі роботи: РН 1.1.— РН 2.3; РН 4.1. — 45 балів.

7.2. Шкала відповідності оцінок.

Відмінно / Excellent	90-100
Добре / Good	75-89
Задовільно / Satisfactory	60-74
Незадовільно / Fail	0-59

8. Структура навчальної дисципліни. Тематичний план лекцій, семінарських занять та інших форм навчальної роботи.

Назва теми	Кількість годин		
	Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота
Тема 1. Теоретичні засади воєнного туризму: основні поняття	2	2	10
Тема 2. Методи дослідження воєнного туризму	2		9
Тема 3. Історія виникнення, становлення та розвитку воєнного туризму	2		9
Тема 4. Нормативно-правове регулювання воєнного туризму	2		9
Тема 5. Підходи до класифікацій воєнного туризму	2		9
Тема 6. Воєнно-історичний туризм. Методика дослідження та його організація	2	2	9
Тема 7. Військово-подієвий туризм та його організація.	2	2	9
Тема 8. Військово-пригодницький туризм та його організація.	2	2	9
Тема 9. Військове паломництво, hot war tourism та їхня організація		2	9
Тема 10. Європейський досвід організації воєнного туризму		2	10
Тема 11. Туристичні ресурси мілітарного туризму в Україні	2	2	9
Тема 12. Ринок воєнного туризму в Україні		2	9
Тема 13. Маркетинг воєнного туризму	2	2	9
Тема 14. Бенчмаркінг організації воєнного туризму		2	10
Тема 15. Управління воєнним туризмом на рівні підприємства, регіону, держави		2	9
Всього	20	22	138

Загальний обсяг 180 год., в тому числі:

Лекцій – **20 год.**

Семінарські заняття – **22 год.**

Самостійна робота – **138 год.**

ВИСНОВКИ ДО 5 РОЗДІЛУ

Воєнний туризм може вивчатися як окрема навчальна дисципліна або як тема у структурі інших дисциплін, зокрема спеціалізованого туризму.

Важливим елементом ефективної методики є різноманітні дидактичні матеріали, які можуть бути використані для конкретизації та наочності викладання. Необхідно забезпечити учням можливість самостійного вивчення матеріалу та проведення власних досліджень з даної тематики. Навчання повинно бути студентоцентрованим та проблемно-орієнтованим, а також спиратися на набуття учнем певних компетентностей, зокрема:

- Здатності діяти соціально відповідально та свідомо, працювати як в команді, так і самостійно;
- Шукати, обробляти та аналізувати інформацію з різних джерел;
- Організовувати споживання воєнного туристичного продукту, налагоджувати маркетингову комунікацію;
- Забезпечувати безпеку туристів у нормальних та складних форс-мажорних обставинах;
- Визначати індивідуальні потреби туристів, використовувати сучасні технології туристичного обслуговування тощо.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження було проаналізовано наявні теоретичні положення воєнного туризму у зарубіжній та вітчизняній туризмології, виявлена специфіка та основні принципи організації воєнних турів. Було розглянуто підходи до класифікації мілітарного туризму, а також запропонована авторська розширена класифікація цього виду рекреації.

Сформовано методику дослідження воєнного туризму, це дозволить проводити подальші наукові дослідження в даній сфері.

Проведено аналіз ринку виробника воєнного туризму у Дніпропетровській області, виявлено місце Дніпропетровської області на ринку пропозиції воєнного туризму в Україні. Для отримання первинної інформації про зацікавлення туристів у воєнно-туристичному продукті проведено соціологічне опитування. Результат опитування підкреслив перспективність цієї галузі для розвитку в регіоні.

Узагальнено європейський досвід організації воєнних турів, зокрема на рівні держави, регіону, підприємства, а також транскордонних взаємодій. Було виявлено, що воєнний туризм є актуальним напрямом туристичної галузі та має великий потенціал для розвитку на Дніпропетровщині та в Україні в цілому.

Продемонстровано аналіз туристичних ресурсів мілітарної тематики у Дніпропетровській області та їхній потенціал для включення у галузь.

На основі попередніх здобутків дослідження було розроблено воєнний тур Дніпропетровщиною, надано економічні розрахунки щодо здійснення такої подорожі, створено карту маршруту, запропоновано механізми просування та розвитку воєнного туризму Дніпропетровщини як на рівні підприємства, так і на рівні регіону.

Визначено засади викладання воєнного туризму як окремої навчальної дисципліни та як складової частини інших дисциплін. Розроблено робочу програму навчальної дисципліни «Воєнний туризм».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. ДАРТ об'єднує представників держави та громадськості, щоб розробити стратегію відвідування місць пам'яті війни / ДАРТ – URL: <https://www.tourism.gov.ua/blog/dart-obiednuie-predstavnikiv-derzhavi-ta-gromadskosti-shchob-rozrobiti-strategiyu-vidviduvannya-misc-pamyati-viyni>.
2. Шандор Ф. Ф., Кляп М.П. Сучасні різновиди туризму: Підручник. — Київ: Знання, 2013. — 334 с. — (Вища освіта XXI століття).
3. Каднічанський Д., Каднічанська Н. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації // Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції. (Львів, 9 жовтня 2020 р.) – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. – С.132–138.
4. Кушнар'ов В., Поліщук О. Мілітарі-туризм як інноваційний напрямок екстримального та пізнавально-розважального туризму // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв (Київ). – 2018. – С. 107–118.
5. О. Гуржій. Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: проблемні питання / О. Гуржій, Р. Пилявець // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наук. Статей. Вип. 12. – 2009. – 12. – С. 19–24. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/war_2009_12_19.
6. Meaning of military in English / Cambridge Dictionary – URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/military>.
7. Любіцева О. О. Туристичні ресурси України: навч. Посіб. / О. О. Любіцева, Є. В. Панкова, В. І. Стафійчук. – К.: Альтерпрес, 2007. – 369 с.

8. Любіцева О.О. Туризмознавство: вступ до фаху: підручник / О.О. Любіцева, В.К. Бабарицька. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 335 с.
9. Любіцева О.О. Методика розробки турів: навч. посіб. Київ: Альтерпрес, 2003. 104 с.
10. Мальська М.П., Худо В.В. Туристичний бізнес: теорія та практика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 424 с.
11. Смирнов І.Г. Логістика туризму: Навч. Посіб. — К.: Знання, 2009. — 444 с.
12. Луцик М.В. Про поняття та види військового туризму // Журнал «Наукові перспективи». — 2021. С № 7 (13). — С. 241 – 254.
13. Hrusovsky M., Noeres K. (2011). Military tourism. The Long Tail of Tourism: Holiday Niches and their Impact on Mainstream Tourism(pp. 87-94). Wiesbaden: Gabler.
14. Барвінок Н. В. Перспективи розвитку воєнного туризму на території України після закінчення російсько-української війни // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. – 2022. – Вип. 18(2). – С. 206–217.
15. Prem Jagyasi and Team (C). A Complete Guide to War Tourism by Dr. Prem – Definition, History, Features, Planning Tips and Destinations / Dr. Prem – URL: <https://drprem.com/travel/war-tourism-guide/#History>.
16. The phenomenon War Tourism / Bloomberg Businessweek Bg – URL: <https://www.bloombergtv.bg/a/74-businessweek-zhivot/105881-the-phenomenon-war-tourism>
17. Tourism and War. R. Butler, W. Suntikul (Eds.). Routledge (Taylor & Francis Group), London and New York (2013), 294 pp., ISBN: 9780415674331.

18. Burgess, Jim. Spectators Witness History at Manassas / American Battlefield Trust – URL: <https://www.battlefields.org/learn/articles/spectators-witness-history-manassas>.
19. Lloyd, David W. (1998). Battlefield Tourism. Oxford: Berg. ISBN 978-1-85973-179-6.
20. Mark Piekarz (2007). Hot War Tourism: The Live Battlefield and the Ultimate Adventure Holiday? // Battlefield Tourism – 2007. – London: Routledge. – С.153-169.
21. Каднічанський Д. А. Силабус з навчальної дисципліни «Військово-подієвий туризм, організація військово-історичних турів» / Львівський національний університет імені Івана Франка – URL: <https://geography.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/01/SYLABUS-Viyskpodiiievyy-turyzm2021.pdf>
22. Війни в історії людства та нинішня війна в Іраку / Радіо Свобода – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/901246.html>
23. «War’s Greatest Cost Is Its Human Toll», Secretary-General Reminds Peacebuilding Commission, Warning of «Perilous Impunity» Taking Hold / United Nations – URL: <https://press.un.org/en/2022/sgsm21216.doc.htm>.
24. Туристичний центр «Риба Андрій» – URL: <https://visitdnipro.com>
25. Фестиваль «Самар-Дніпро-Фест»: реконструкція історичних подій минулого / Укрінформ – URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2522479-festival-samardniprofest-rekonstrukcia-istoricnih-podij-minulogo.html>.
26. Гуда А. Воєнний туризм: теоретичні засади та перспектива розвитку у післявоєнній Україні // Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-

практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт», 2022. – С. 213–217.

27. «Остання столиця» / Український культурний фонд – URL: <https://ucf.in.ua/archive/5eedec0e06f1b03a1718e1b5>

28. Туристична компанія «Adventure Tours in Ukraine» – URL: <https://adventureua.com/ua>.

29. Туристична компанія «Wonders&Holidays» – URL: <https://wondersholidays.com>.

30. Молодіжний оздоровчий спортивно-туристський екстремальний центр «Садніста» – URL: <https://sadnysta.com.ua>.

31. Zavarika H., 2020. Conceptual approaches to the development of post-conflict territories. Visnyk Kyivskogo nacionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Geografiya [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Geography], 1/2 (76/77), 58-63 (in Ukrainian, abstr. In English), doi: 10.17721/1728-2721.2020.76-77.8

32. Музаффарли Н. К вопросу о восстановлении постконфликтных территорий. Кавказ и Глобализация / Н. Музаффарли, Э. Исмаилов. – 2009. – № 3 (23). – С. 7–28.

33. Фишер М. После вооруженного конфликта: восстановление разрушенного и реинтеграция общества как элементы построения мира // Бергхоф: Бергхофский исследовательский центр конструктивного урегулирования конфликтов. – С. 474–501. – URL: <https://berghof-foundation.org/library/recovering-from-violent-conflict-regeneration-and-re-integration-as-elements-of-peacebuilding-ru>

34. Пейнтбольний центр «Delta force paintball» – URL: <https://www.paintballgames.co.uk>

35. UNITED KINGDOM PAINTBALL ASSOCIATION – URL: <https://www.ukpba.org.uk>
36. Страйкбольний центр «MilSim West» – URL: <http://milsimwest.com>
37. Museum of the Second World War in Gdansk – URL: <https://muzeum1939.pl/en>.
38. Cultural Cruise Europe – URL: <https://www.culturalcruiseseurope.com>
39. Railways and World War II History in Poland / The Railway Touring Company – URL: <https://www.railwaytouring.net/railways-and-world-war-ii-history-in-poland>.
40. MIGFLUG – URL: <https://migflug.com>.
41. Battlefield by 4x4 – URL: <https://www.battlefieldsby4x4.com/index.htm>.
42. The exhibition EUROSATORY – URL: <https://www.eurosatory.com/en/>.
43. Patriotyzm Jutra / Muzeum Historii Polski – URL: <https://muzhp.pl/pl/c/1532/patriotyzm-jutra>.
44. Military Training Center – URL: <https://militarytrainingcenter.eu>.
45. The «Military Heritage» project / Military Heritage Tourism – URL: <https://militaryheritagetourism.info/en/aboutus>.
46. Associação de Turismo Militar Português – URL: <https://www.turismomilitar.pt/?lang=pt>.
47. Гуда А. О. Потенціал розвитку воєнного туризму у Дніпропетровській області // Актуальні питання економіки, обліку, управління та права в сучасних умовах: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 19 квітня 2023 р.). Полтава: ЦФЕНД, 2023. – С. 26–27.

48. Паспорт області / Дніпропетровська обласна державна адміністрація – URL: <https://adm.dp.gov.ua/pro-oblast/dnipropetrovshina/pasport-oblasti>.
49. Аули / Велика українська енциклопедія – URL: <https://vue.gov.ua/Аули>

ДОДАТКИ

Додаток А

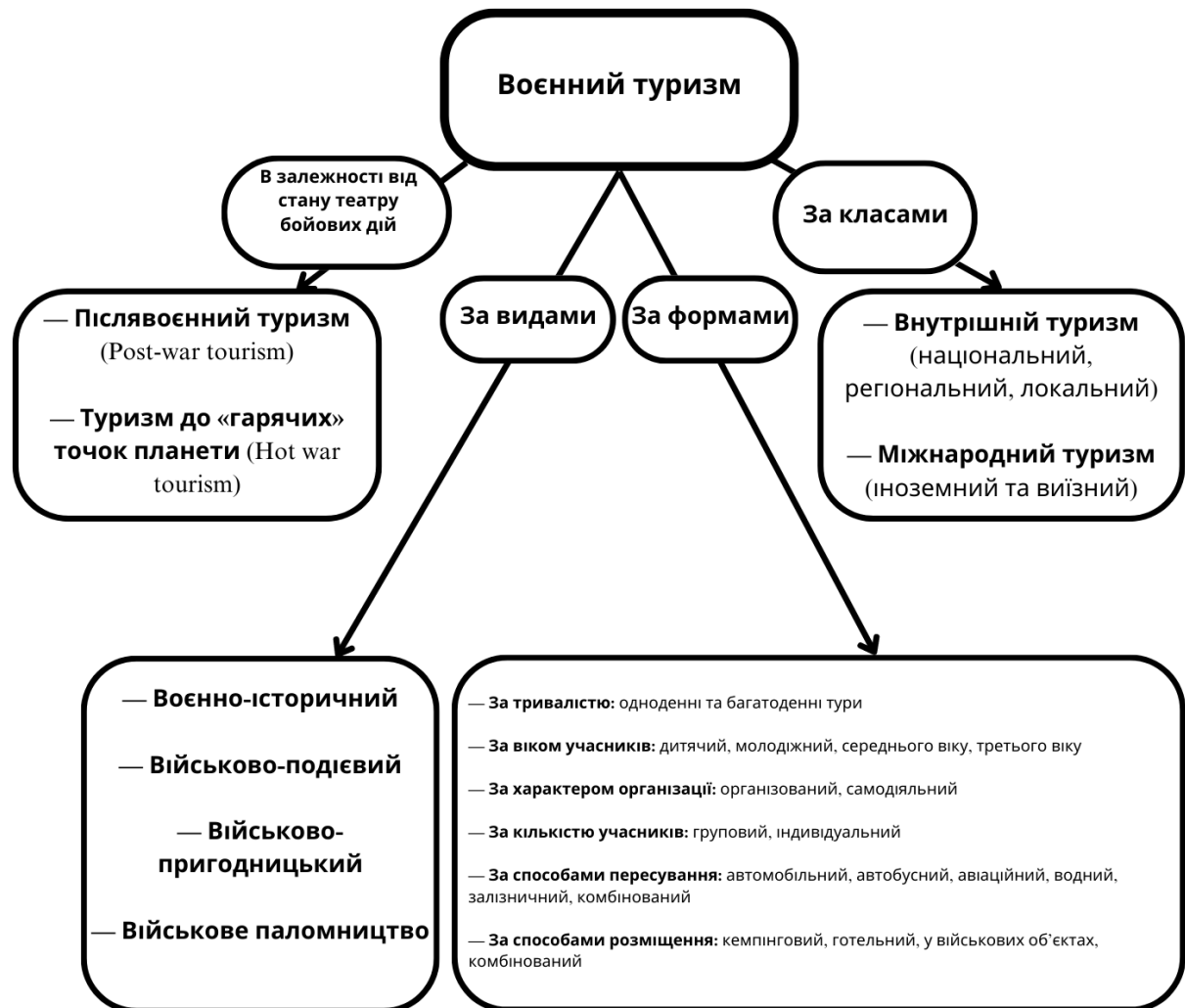

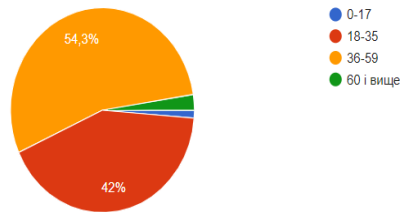
Рис. А.1. Класифікація воєнного туризму (розроблено автором)

Додаток Б

Вигляд опитування у Google Форми

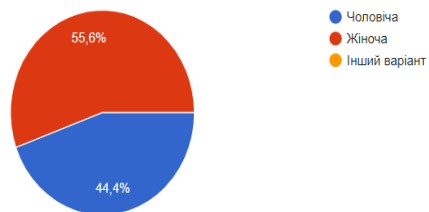
1. Ваш вік.

81 відповідь

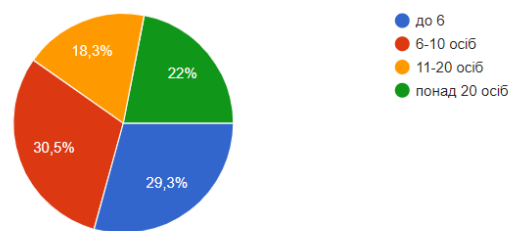
2. Ваша стать.

81 відповідь

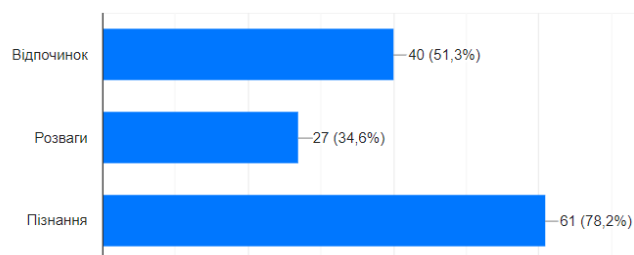
3. Який розмір групи є для Вас оптимальним під час групових подорожей?

82 відповіді

4. Основний мотив більшості Ваших подорожей.

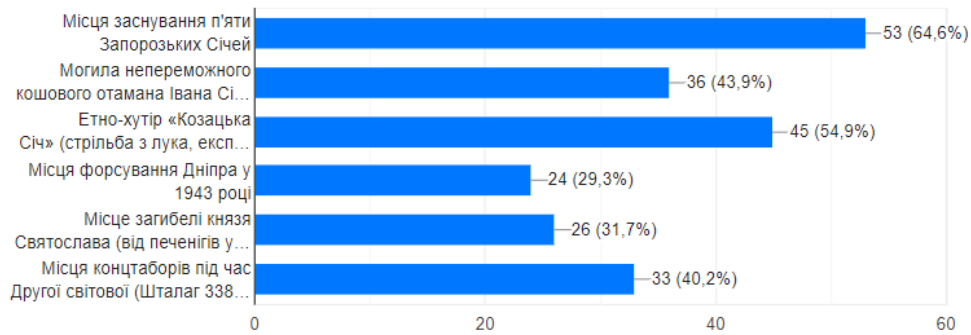
78 відповідей

Продовження додатку Б

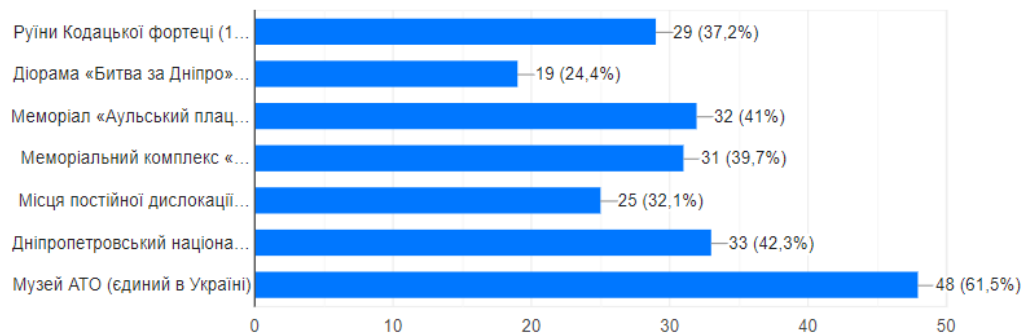
5. Позначте привабливі дестинації.

82 відповіді

6. Позначте ті об'єкти, які зацікавляють.

78 відповідей

Додаток В

Мілітарні туристичні ресурси Дніпропетровської області

Таблиця

№	Назва туристичного ресурсу	Привабливість для воєнного туриста	Туристична цінність (доступність)	Точне місцезнаходження
1.	Дніпропетровський національний історичний музей імені Дмитра Яворницького	Історія області від кам'яної доби до подій Другої світової, є експонати воєнної тематики: козацькі гармати та шаблі, бомби, кулемети та гармати часів Другої світової.	Доступно до відвідування	М. Дніпро
2.	Томаківська Січ (1540 – 1593)	Друга Запорізька Січ. Адміністративний та військовий центр запорозького козацтва.	Є пам'ятний знак.	м. Марганець, Нікопольський район
3.	Базавлуцька Січ (1593 – 1638)	Під час існування цієї Січі запорожці організовували свої найбільш значущі та важливі морські походи, зокрема під проводом Петра Сагайдачного та Михайла Дорошенка.	Острів Базавлук нині затоплений. У селі Грушівка є пам'ятний знак на честь Січі.	С. Грушівка, Криворізький район; М. Покров, Нікопольський район.
4.	Микитинська Січ (1638 – 1652)	Микитинська Січ була місцем, з якого почалася Визвольна війна. Тут Богдана Хмельницького обрали гетьманом, а 22 квітня 1648 року він почав боротьбу проти поляків.	Нині затоплена водами Каховського водосховища. У місті є пам'ятник.	м. Нікополь
5.	Чортомлицька Січ (1652 – 1709)	Під час правління Івана Сірка (1659-1680) Чортомлицька Січ здобула велику славу та визнання. Іван Сірко відзначився військовими успіхами, що принесли йому повагу та шану.	Острів Чортомлик затоплено водами Дніпра.	Біля с. Капулівка, Нікопольський район; М. Покров, Нікопольський район.
6.	Нова Січ (Підпільненська Січ) (1734-1775)	Остання відома у історії Запорізька Січ.	Є тільки місце розташування Кошу Січі, без вцілілих об'єктів.	С. Покровське, Нікопольський район.
7.	Давнє місто Самар	Столиця племені уличів. Місце розташування Богородицької фортеці. Місцевість була одним з пунктів Московсько-турецької війни (1710—1713).	Вцілілих об'єктів наразі не існує; Фестиваль «Самара-Дніпро-Фест».	М. Дніпро та м.Новомосковськ

8.	Новосергіївська фортеця	Російська фортеця, що існувала у 1689—1790 рр. Будувалася, переважно, для походів на Крим.	Залишилися лише рештки валів.	Село Вільне, Новомосковський район.
9.	Кодацька фортеця	Відома фортеця, збудована поляками у 1635 році. Основне місце подій Кодацької облоги (1648) під час Хмельниччини. Тилова база під час російсько-турецьких воєн.	Земляні вали, пам'ятний знак, карта-схема.	С. Старі Кодаци, Дніпровський район
10.	Борисоглібська фортеця	Частина російської оборонної лінії від татар.	Місце затоплено водами Дніпра.	Поруч з м. Дніпро
11.	Місце загибелі князя Святослава	Тут сталася історична подія – князь Святослав Ігорович, правитель Київської Русі, знайшов свою загибель у 972 році під час битви з печенігами.	Залишилися лише меморіальна плита.	С. Микільське-на-Дніпрі, Дніпровський район
12.	Місце загибелі Романа Святославовича Красного	Це був син Святослава Ярославича та онук Ярослава Мудрого. У 1079 році вбитий половцями.	Об'єктів немає	М. Кам'янське, Кам'янський район.
13.	Битва за Дніпро	У період Другої світової війни війська СРСР провели військову операцію проти країн Осі. Вона відбувалася в районі річки Дніпро (серпень – грудень 1943).	Діорама «Битва за Дніпро»	Деякі пункти в Дніпропетровській області
14.	Діорама «Битва за Дніпро»	Діорама «Битва за Дніпро в районі сіл Військове-Вовніги». Найбільша діорама в Україні.	Доступна до відвідування	М. Дніпро
15.	Музей «Громадянський подвиг Дніпропетровщини в подіях АТО», Музей АТО	Складається з внутрішньої та вуличної експозиції — «Шляхами Донбасу».	Доступно	М. Дніпро
16.	Історико-краєзнавчі музеї області	Можуть містити пам'ятки з часів різних війн	Доступні	Багато (Покровське, Павлоград, Новомосковськ, Нікополь тощо)
17.	Музей історії міста Кам'янського	Містить експонати з часів різних війн, зокрема Української революції та Другої світової	Доступно	Кам'янське, Кам'янський район
18.	Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»	Музей розповідає про лиха, що зазнав єврейський народ від німецької окупації під час Другої світової	Доступно	Дніпро
19.	Криворізький історико-краєзнавчий музей	Містить експонати з часів різних війн	Доступно	Кривий Ріг
20.	Музей Михайла Мармера	Музей розповідає про лиха, що зазнав єврейський народ від німецької окупації під час Другої світової	Доступно	Кривий Ріг

21.	Шталаг 338	Концтабір для військовополонених і цивільних осіб на окупованій території СРСР. Його відвідував Генріх Гімmlер.	На місці будівлі залишився лише цегляний фундамент. Наразі є три пам'ятники, що встановлені на честь загиблих концтабору.	Кривий Ріг
22.	Нікопольсько-Криворізька операція (1944)	Наступальна операція військ Українського фронту, ціллю якої було знищення угруповання ворога біля цих міст та просування на захід	Пам'ятник у місці форсування Дніпра та звільнення Нікополя 18 лютого 1944 року	Нікополь; Апостолове, Криворізький район.
23.	Монумент Вічної Слави	Це пам'ятник, який був встановлений на честь воїнів, партизанів та підпільників, що віддали своє життя у Другій світовій війні.	Доступно	Дніпро
24.	Монумент «Перемога»	Пам'ятник воїнам, які вели бої за Кривий Ріг 22 лютого 1944 року	Доступно	Кривий Ріг
25.	Пам'ятник воїнам-інтернаціоналістам	Пам'ятник на честь загиблих під час Афганської війни 1979-1989 років	Доступно	Кривий Ріг
26.	Пам'ятник у місці форсування Дніпра та звільнення Нікополя 18 лютого 1944 року. Пам'ятник «Гармата»	Пам'ятник у місці форсування Дніпра та звільнення Нікополя 18 лютого 1944 року	Доступно	Нікополь
27.	Обеліск Вічної Слави	Пам'ятник на честь подвигу воїнів, які загинули під час Другої світової війни	Доступно	Нікополь
28.	Пам'ятник визволителям міста	Пам'ятник на честь воїнів, що брали участь у звільненні Нікополя 18 лютого 1944 року	Доступно	Нікополь
29.	Пам'ятник учасникам АТО, пам'ятник «Захисник України»	Пам'ятник на честь воїнів АТО	Доступно	Нікополь
30.	Пам'ятник загиблим трубникам в Другій світовій	Пам'ятник на честь воїнів-трубників	Доступно	Нікополь
31.	Шталаг 348	Концтабір для військовополонених і цивільних осіб на окупованій території СРСР.	Пам'ятник	Дніпро
32.	Пам'ятник льотчикам 10-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії	Пам'ятник льотчикам 10-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії	Доступно	Верхньодніпровськ, Кам'янський район
33.	Пам'ятник льотчикам 17-ї повітряної армії	Воїнам 17-ї повітряної армії, що визволяли місто Дніпро у 1943 році.	Доступно	Дніпро

34.	Пам'ятник воїнам 152-ї стрілецької дивізії	Пам'ятник воїнам, що у 1943 місці форсували річку Дніпро та боролися за звільнення однойменного міста.	Доступно	Дніпро
35.	Братська могила революціонерам-підпільникам	Обеліск на честь більшовиків-підпільників, які були розстріляні німцями у 1918 році.	Доступно	Кривий Ріг
36.	Чорногорська трагедія	Трагічні події Голокосту на території міста Кривого Рогу.	Є пам'ятники.	Кривий Ріг
37.	Пам'ятник воїну-визволителю	Пам'ятник на честь радянського солдата-визволителя	Доступно	Кривий Ріг
38.	Пам'ятник воїнам спецзагону, які врятували плотину Криворізької електростанції від вибуху	Пам'ятник воїнам спецзагону, які розмінували плотину Криворізької електростанції під час деокупації міста у 1944 році	Доступно	Кривий Ріг
39.	Стела «На лінії вогню»	Встановлена на честь воїнів, що звільнили Кривбас у 1944 році. Тут же – місце боїв з нацистами і братська могила 326 воїнів.	Доступно	Кривий Ріг
40.	Братська могила та пам'ятник воїнам-визволителям	У братській могилі поховано 867 радянських воїнів, які загинули під час визволення міста Кривого Рогу 22 лютого 1944 року.	Доступно	Кривий Ріг
41.	Пам'ятник на честь 66-ї річниці визволення України	Пам'ятник на честь 66-ї річниці визволення України від німецьких загарбників.	Доступно	Кривий Ріг
42.	Пам'ятний знак загиблим воїнам-афганцям	Меморіал, присвячений солдатам, загиблим в Афганістані	Доступно	Кривий Ріг
43.	Пам'ятник воїнам-водіям «Катюша»	Пам'ятний знак воїнам-водіям БМ-13 «Катюша»	Доступно	Кривий Ріг
44.	Меморіал «Танкістам-визволителям»	Присвячений танкістам-визволителям міста Кривий Ріг	Доступно	Кривий Ріг
45.	Пам'ятник героям визвольної війни 1648–1654 рр.	Цей пам'ятник є символом героїчного періоду Визвольної війни українського народу 1648-1654 років. Він зображує спостережний пункт Богдана Хмельницького під час історичної битви під Жовтими Водами.	Доступно	М. Жовті Води
46.	Пам'ятник «Загиблим героям АТО»	Пам'ятник та алея загиблим героям АТО.	Доступно	Кам'янське
47.	Пам'ятник співробітникам міліції, металургам та хімікам	Пам'ятник співробітникам міліції, металургам та хімікам, які героїчно захищали місто від загарбників у 1941 році.	Доступно	Кам'янське
48.	Пам'ятник воїнам-визволителям	В пам'ять про загиблих воїнів — визволителів, підпільників і партизанів.	Доступно	Кам'янське

49.	Пам'ятник воїнам-інтернаціоналістам	Пам'яті солдатів і офіцерів, які загинули в Афганістані	Доступно	Кам'янське
50.	Пам'ятник воїнам-визволителям	Воїнам-визволителям	Доступно	Кам'янське
51.	Пам'ятник 52-му танковому полку	Пам'ятник 52-му танковому полку, що в 1943 році визволяв місто Кам'янське	Доступно	Кам'янське
52.	Пам'ятник «Літак МіГ-19»	Пам'ятник «Літак МіГ-19»	Доступно	Кам'янське
53.	Дніпровцям, що загинули в Афганістані	Меморіал, присвячений дніпровцям, що загинули в Афганістані	Доступно	Дніпро
54.	«Скорботна» — пам'ятник загиблим студентам Дніпра у роки Другої світової війни	«Скорботна» — пам'ятник загиблим студентам Дніпра у роки Другої світової війни	Доступно	Дніпро
55.	У пам'ять 20 000 жертв розстріляних євреїв	Меморіал «У пам'ять 20 000 жертв розстріляних євреїв»	Доступно	Дніпро
56.	Державне підприємство «Виробниче об'єднання Південний машинобудівний завод ім. О.М. Макарова»	Це вітчизняне підприємство є провідним в галузі виробництва ракетно-космічної техніки та технологій, що мають оборонне, наукове та економічне призначення.	Наразі недоступно (2023 рік)	Дніпро
57.	ДКБ «Південне» ім. М.К. Янгеля	Конструкторське бюро з розробки бойових ракетних комплексів та ракетно-космічних систем.	Наразі недоступно (2023 рік)	Дніпро
58.	ДП «НВО «Павлоградський хімічний завод»	Виробник промислових вибухових речовин	Наразі недоступно (2023 рік)	Павлоград
59.	Пам'ятник воїнам-петровцям	Робітникам Дніпровського металургійного заводу, що загинули під час Другої світової	Доступно	Дніпро
60.	Пам'ятник студентам Дніпра, загиблим в роки Другої світової	Пам'ятник студентам Дніпра, загиблим в роки Другої світової	Доступно	Дніпро
61.	Пам'ятник мирним громадянам - жертвам фашизму	Пам'ятник мирним громадянам - жертвам фашизму жовтня 1941 р.	Доступно	Дніпро
62.	Виставка знищеної техніки росії	Виставка містить знищену техніку (танки, БТР тощо), яка намагалася вторгнутися до міста Кривий Ріг під час повномасштабного вторгнення росії в Україну у 2022 році	Доступно	Кривий Ріг
63.	Пам'яті воїнам 17-ї окремої танкової Криворізької бригади	З 2014 року від російської агресії загинуло 119 військовослужбовців 17-ї танкової бригади та 44 піхотинці батальйону	Доступно	Кривий Ріг

	імені Костянтина Пестушка та 40 окремого мотопіхотного батальйону «Кривбас»	«Кривбас». 15 військовослужбовців вважаються безвісти зниклими.		
64.	Братська могила, в якій поховано 68 воїнів, що загинули 22 лютого 1944 р.	Братська могила, в якій поховано 68 воїнів, що загинули 22 лютого 1944 р.	Доступно	Кривий Ріг
65.	Братська могила «Вічна пам'ять загиблим в боях за Батьківщину»	Братська могила загиблих в боях у 1941-1945 роках	Доступно	Кривий Ріг
66.	Меморіал «Вічний вогонь»	На честь загиблих у боях в 1941-1945 роках	Доступно	Кривий Ріг
67.	Братська могила, в якій поховано 97 воїнів що загинули при визволенні Кривого Рогу в лютому 1944 р.	Братська могила, в якій поховано 97 воїнів, що загинули при визволенні Кривого Рогу в лютому 1944 р.	Барельєф «Скорботна мати».	Кривий Ріг
68.	Братська могила, в якій поховані воїни, що загинули при визволенні Кривого Рогу у лютому 1944 р.	У лютому 1944 року військові Українського фронту здійснювали бойові дії за звільнення південних околиць Кривого Рогу від нацистських окупантів. На місці братської могили поховані радянські військовослужбовці, які загинули під час звільнення селища Степове.	Скульптура «Скорботна мати»	Кривий Ріг
69.	Братська могила радянських воїнів у м. П'ятихатки	Братська могила радянських воїнів у м. П'ятихатки	Доступно	П'ятихатки
70.	Братська могила радянських воїнів	Братська могила радянських воїнів, що загинули під час визволення Новоіванівського	Доступно	С. Новоіванівське, Павлоградський район.
71.	Братська могила воїнів та місцевих мешканців, які загинули при визволенні міста Дніпро	Братська могила воїнів та місцевих мешканців	Доступно	Дніпро
72.	Стрілецький клуб «Практика», стрілецький клуб «БІС», стрільбище «Снайпер Дніпро», СК «Беркут», тир «Динамо Дніпро», стрільбище «13 center»	Навчання стрільбі, стрільбища, тири.	Доступно	Дніпро; М. Підгородне, Дніпровський район
73.	Тир «Тайга», тир «Ведмідь», тир «Бункер»,	Навчання стрільбі, тактичній медицині.	Доступно	Кривий Ріг

	спеціалізований навчальний об'єкт «Стрілецький тир», навчально-тренувальний центр «Колесо»	Стрільбища, тири.		
74.	Всеукраїнський фестиваль авторської пісні «Пісні, народжені в АТО»	Фестиваль авторських пісень бійців АТО, показ фільмів на воєнну тематику, виставки відомих військових фотографів	Станом на квітень 2023 року поки що недоступно.	Дніпро
75.	Клуб активного відпочинку «Динаміт», пейнтбольний клуб «Торнадо», центр «IPRON»	Пейнтбол, лазертаг	Доступно	Кривий Ріг
76.	Пейнтбольний клуб «Агресор», «1 st Legion», «Гладіатор», «Пентагон»	Пейнтбол, лазертаг, страйкбол, базукабол, вотертаг, джелібол	Доступно	Дніпро
77.	Клуб активного відпочинку та екстриму «Marvel»	Пейнтбол, лазертаг	Доступно	Кам'янське
78.	Реконструкція форсування Дніпра	Реконструкція висадки у місці форсування Дніпра частинами Червоної Армії у 1943 році.	Станом на квітень 2023 року не організовується.	Дніпро
79.	Фестиваль «Самар-Дніпро-Фест»	Реконструкції середньовічних боїв, зіткнень козаків (XVII століття).	Станом на квітень 2023 року не проводиться.	Дніпро
80.	Дніпропетровська гарнізонна організація товариства військових мисливців та рибалок ЗС України	Можливість полювати. Площа мисливських угідь – 44,0 тис. га	Доступно	Дніпро
81.	Криничанське районне товариство мисливців та рибалок	Можливість полювати. Площа мисливських угідь – 147,9 тис. га	Доступно	Смт. Кринички, Кам'янський район.
82.	Дамба Карачунівського водосховища	По дамбі Карачунівського водосховища було здійснено удари 14 та 16 вересня 2022 року під час російського вторгнення в Україну.	Відносно доступно.	Кривий Ріг
83.	Меморіальний комплекс «Дніпровський плацдарм»	Відкритий в 1985 р. на місці форсування Дніпра радянськими військами.	Доступно	С. Військове, Дніпровський район
84.	Меморіал «Аульський»	1943 року радянські війська сформували плацдарм в районі с.Аули. Бої за	Доступно	С.Аули, Кам'янський район

	плацдарм»	Аульський плацдарм, який захищав переправу тривали майже місяць.		
85.	Козацький хутір «Галушківка»	Козацьке укріплення та садиби. Музей предметів побуту та козацької зброї.	Доступно	С. Гречане, Дніпровський район.
86.	Битва під Жовтими Водами (1648)	Битва між Річчю Посполитою з одного боку та козаками під проводом Хмельницького і татарами – з іншого. Перемога козаків та татарів. Початок національно-визвольної війни.	Є пам'ятник, присвячений 350-річчю цієї перемоги.	М. Жовті Води, с. Жовтоолександрівка, Кам'янський район
87.	Kozak Fest	Фестиваль має багато атракцій мілітарного характеру: військово-патріотична гра «Сокіл», історична реконструкція битви під Жовтими Водами, стрільба з луку тощо.	Станом на 2023 рік не проводиться.	С. Жовтоолександрівка, Кам'янський район.
88.	Алея пам'яті Героїв Небесної Сотні та загиблих воїнів АТО	Меморіальний комплекс з вшанування пам'яті загиблих героїв АТО та Революції гідності.	Доступно	Дніпро
89.	Пункти постійної дислокації 25-ї окремої Січеславської повітряно-десантної бригади, 1039-го окремого зенітного ракетного полку	Єдина в Україні бригада, що може десантуватися парашутним способом разом з технікою.	Станом на квітень 2023 року недоступно.	Смт. Гвардійське, Новомосковський район
90.	Пункти постійної дислокації 17-тої окремої танкової бригади, 227-го окремого автомобільного батальйону, 78-го окремого батальйону матеріального забезпечення	17-та танкова відома тим, що розгромила росіян біля Білогорівки Луганської області під час спроби форсування Сіверського Дінця у 2022 році. Тоді вдалося знищити більше 100 одиниць техніки.	Станом на квітень 2023 року недоступно.	Кривий Ріг
91.	Пункти постійної дислокації 93-тої окремої механізованої бригади «Холодний Яр», 74-го окремого розвідувального батальйону, 121-го окремого полку зв'язку, 502-го окремого батальйону радіоелектронної боротьби, 532-го окремого ремонтно-відновлювального полку.	Військове містечко. 93-тя окрема механізована бригада «Холодний Яр» - одна з найпотужніших у ЗСУ.	Станом на квітень 2023 року недоступно.	Смт. Черкаське, Новомосковський район.

Додаток Г

Діючі або потенційні дестинації воєнного туризму у Дніпропетровській області

Таблиця

№	Назва населеного пункту	Атрактивність для воєнного туриста
1.	М. Марганець, Нікопольський район	<p>Томаківська Січ (1540 – 1593) – адміністративний та військовий центр запорозького козацтва.</p> <p>У 1647 тут був Богдан Хмельницький, який очолив незабаром визвольну війну українського народу 1648—1654 років проти Польщі.</p> <p>У 1918 році владу Української держави підтримували австро-німецькі війська.</p> <p>З 1941 по 1944 місто було окуповане німецькими військами.</p> <p>Зазнає у 2022-2023 роках російських ракетних ударів.</p>
2.	Капулівка, Нікопольський район.	<p>Погруддя та місце поховання Івана Сірка.</p> <p>З'явилася з утворенням Чортомлицької Січі в 1652 році.</p> <p>Могила Пам'яті (1990 рік).</p>
3.	М.Нікополь	<p>Місце розташування Микитинської Січі (1638-1652).</p> <p>Місце обрання гетьманом Богдана Хмельницького.</p> <p>Під час подій Української революції у Нікополі неодноразово змінювалася влада.</p> <p>Був окупований німецькими військами з 17 серпня 1941 року. 8 лютого 1944 року в ході Нікопольсько—Криворізької операції звільнений від окупації.</p> <p>Зазнає у 2022-2023 роках російських ракетних ударів.</p> <p>Численні пам'ятники та інші об'єкти, що пов'язані з війнами, зокрема Другою світовою.</p>
4.	М. Дніпро	<p>Давнє місто Самар.</p> <p>Активна точка подій Української революції 1917-1921 років.</p> <p>Запеклі бої під час Григор'ївського повстання (1919 рік).</p> <p>Окуповане німецькими нацистами у 1941-1944 роках.</p> <p>Зазнає обстрілів під час повномасштабного вторгнення росії в Україну у 2022 році.</p> <p>Численні пам'ятники, меморіали та інші об'єкти, що пов'язані з війнами, зокрема Другою світовою.</p> <p>Стрільбища, тири, пейнтбол, страйкбол, лазертаг тощо.</p> <p>Військово-історичні фестивалі.</p> <p>Реконструкції бойових дій, наприклад операції форсування Дніпра 1943 року.</p>
5.	М. Кривий Ріг	<p>У 1918 році владу Центральної Ради розпущено, згодом створено Донецько-Криворізьку Радянську Республіку. Далі влада змінювалася неодноразово до 1921</p>

		<p>року.</p> <p>Був захоплений григор'івцями під час повстання у 1919 році.</p> <p>Місто було окуповане німецькими військами з 1941 по 1944 роки.</p> <p>В місті почався Голокост («Чорногорська трагедія»).</p> <p>У 1943 році радянським військам вдалося сформувати плацдарм на Криворізькому напрямку під час битви за Дніпро.</p> <p>Місто зазнає численних обстрілів під час повномасштабного вторгнення росії в Україну у 2022 році, 14 та 16 вересня 2022 було суттєво пошкоджено дамбу Карачунівського водосховища. Також пошкоджено аеропорт «Кривий Ріг».</p> <p>Місто має численні пам'ятники, монументи, меморіали на честь воїнів, що приймали участь у війнах.</p> <p>Стрільбища, тири, пейнтбол, страйкбол, лазертаг тощо.</p>
6.	С. Грушівка, Криворізький район	<p>У селі Грушівка є пам'ятний знак на честь Базавлуцької Січі (1593 – 1638).</p> <p>Воєнні дії у селі впродовж 1917-1920 років, село переходило під контроль різних протиборчих сил декілька разів.</p> <p>Воєнні дії під час Другої світової.</p>
7.	С. Покровське, Нікопольський район.	<p>1734 року було засновано Підпільнянську, або Нову Січ.</p> <p>Було окуповане німецькими військами з 1941 по 1944 роки.</p>
8.	М. Жовті Води, Кам'янський район	<p>У часи національно-визвольної війни тут відбулася битва під Жовтими Водами. Була зафіксована перемога козацько-татарського війська.</p> <p>Місто було активною точкою подій Української революції 1917-1921 років.</p> <p>Місто було окуповане німецькими військами з 1941 по 1943 роки.</p>
9.	Микільське-на-Дніпрі, Дніпровський район; С. Військове, Дніпровський район	<p>Біля села розташоване місце загибелі князя київського Святослава Ігоровича (945-972 рр.). Це історична пам'ятка національного значення.</p> <p>У 1985 році у Військовому відкрили меморіальний комплекс «Дніпровський плацдарм».</p>
10.	Верхньодніпровськ, Кам'янський район	<p>Гарнізон міста був активним учасником Григор'івського повстання (1919 рік).</p> <p>Під час подій 1917–1919 місто неодноразово переходило з рук в руки.</p> <p>З 1941 по 1943 було окуповане німецькими військами.</p> <p>Пам'ятник льотчикам 10-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії.</p>
11.	Синельникове, Синельниківський район	<p>Воєнний пункт подій революції 1917-1921 років.</p> <p>З 1941 по 1943 місто окуповане німецькими військами.</p>
12.	Новомосковськ, Новомосковський район.	<p>Давнє місто Самар дало початок історії нинішнього міста..</p> <p>У жовтні 1905 році в місті відбувалися масові заворушення і страйки.</p> <p>Воєнний пункт подій революції 1917-1921 років, неодноразово змінювалася влада.</p> <p>З 1941 по 1943 рік окуповане німецькими військами.</p>

13.	Кам'янське, Кам'янський район.	<p>Давнє козацьке поселення Романкове.</p> <p>Під час Української революції 1917-1921 років Кам'янське перебувало під владою різних політичних сил та військових угруповань.</p> <p>Під час Другої світової війни з 1941 року по 1943 рік місто було зайняте німецькими військами.</p> <p>Місто має численні пам'ятники, монументи, меморіали на честь воїнів, що приймали участь у війнах.</p>
14.	Павлоград, Павлоградський район.	<p>Під час подій Української революції у Павлограді неодноразово змінювалася влада.</p> <p>Місце Павлоградського повстання у 1930 році.</p> <p>У 1941-1943 роках місто окуповане німецькими загарбниками, у цей же час – активна партизанська діяльність.</p> <p>Зазнає у 2022-2023 роках російських ракетних ударів.</p>
15.	С. Аули, Кам'янський район	<p>Під час Української революції 1917-1921 років Аули неодноразово захоплювали війська різних армій: німецько-австрійські, УНР, більшовицькі, білогвардійські.</p> <p>Окуповане німцями з 1941 по 1943 рік.</p> <p>Місце Аульського плацдарму (1943 рік).</p> <p>Меморіал «Аульський плацдарм».</p>
16.	С. Жовтоолександрівка, Кам'янський район.	<p>Тут завершилася битва під Жовтими Водами 1648 року.</p> <p>Після знищення Січі у 1775 році тут були козацькі поселення.</p> <p>У селі є братська могила танкістів, що обрали участь у звільненні села від нацистів в 1943 році.</p> <p>Фестиваль «Kozak Fest».</p>
17.	Смт. Черкаське, Новомосковський район	<p>Військове містечко.</p> <p>Місце постійної дислокації 93-тої окремої механізованої бригади «Холодний Яр», 74-го окремого розвідувального батальйону, 121-го окремого полку зв'язку, 502-го окремого батальйону радіоелектронної боротьби, 532-го окремого ремонтно-відновлювального полку.</p> <p>Є музей та пам'ятник, що присвячені Афганській війні.</p>

Додаток Д

Програма воєнно-історичного дводенного туру

«Дніпропетровщина воєнна»

(розроблено автором)

Етапи туру	Орієнтовний графік	Кілометраж, км
<i>І день</i>		
Збір групи біля монументу «Перемога»	06.30-07.00	
Вийзд на маршрут	07.00	
Переїзд Кривий Ріг – смт. Аули	07.00-09.00	129
Відвідання музею бойової слави Аульського плацдарму. Прогулянка до узбережжя Дніпра. Монумент «Аульський плацдарм». Пам'ятник «Скорботний воїн».	09.00-11.00	5
Переїзд смт. Аули – м. Кам'янське	11.00-11.45	24
Огляд пам'ятника загиблим в АТО на площі Героїв	11.45-12.30	
Переїзд м. Кам'янське – м. Дніпро	12.30-13.30	34
Огляд пам'ятника 152-й дивізії, місця форсування Дніпра	13.30-14.00	
Обід (особисто) та відпочинок	14.00-15.00	
Переїзд по Дніпру	15.00-15.30	14
Відвідування діорами «Битва за Дніпро», стели Вічної Слави, пам'ятника загиблим студентам під час Другої світової, а також музею АТО.	15.30-17.45	
Переїзд по Дніпру	17.45-18.05	4
Огляд меморіального комплексу з вшанування пам'яті загиблих героїв АТО та Революції гідності. Музейний комплекс «Парк ракет».	18.05-18.45	
Вільний час	18.45-20.30	
Заселення у готель «Дніпропетровськ»	20.30-21.30	
<i>II день</i>		

Сніданок (особисто). Збір до мікроавтобусу.	8.00-9.30	
Переїзд м. Дніпро – м. Нікополь	9.30-11.30	125
Екскурсія містом Нікополь. Огляд пам'яток воєнної історії.	11.30-14.30	
Обід (особисто)	14.30-15.30	
Переїзд м. Нікополь – с. Капулівка	15.30-15.55	18
Огляд могили Івана Сірка та пам'ятника козакам Чортомлицької Січі	15.55-17.00	
Переїзд с. Капулівка – м. Кривий Ріг	17.00-19.00	96
Тур закінчується на виставці знищеної російської техніки	19.00-19.30	
Разом	37 годин.	449 км

*В залежності від обставин та мотивацій туристів програма туру може змінюватися

Додаток Е

**Калькуляція воєнно-історичного дводенного туру
«Дніпропетровщина воєнна»
у 2023 році
(для групи 10 дорослих разом з гідом)**

<i>Стаття витрат</i>	<i>Ціна</i>	<i>Вартість для групи, грн.</i>
Витрати на групу		
Транспортні послуги	12 грн/км	5388
Послуги супроводжуючого гіда	1400 грн/1 день	2800
Оренда місця у паркінгу готелю	40 грн/1 доба	40
Загалом групові витрати		8228
Індивідуальні витрати		
Вхідні квитки до діорами «Битва за Дніпро»	50 грн./доросл. 10 грн./дит.	500
Страхування	Ціна залежить від контингенту учасників 24,4 грн/2 доби	244
Ночівля у готелі «Дніпропетровськ» (разом з податками)	429,5 грн./1 ос	4295
Індивідуальні витрати на 1 особу		5039
- дорослий	503,9 грн.	
- дитячий	463,9 грн.	
Собівартість туру (для групи 10 осіб)		13267
на 1 особу		1362,7
Прибуток туристичної фірми		2000
Податки	5%	$(13267+2000)*0,05=763,35$
ЗАГАЛЬНА ВАРТІСТЬ ТУРУ		16030,35
Вартість на 1 особу (без гіда)		1781,15

Додаток Ж

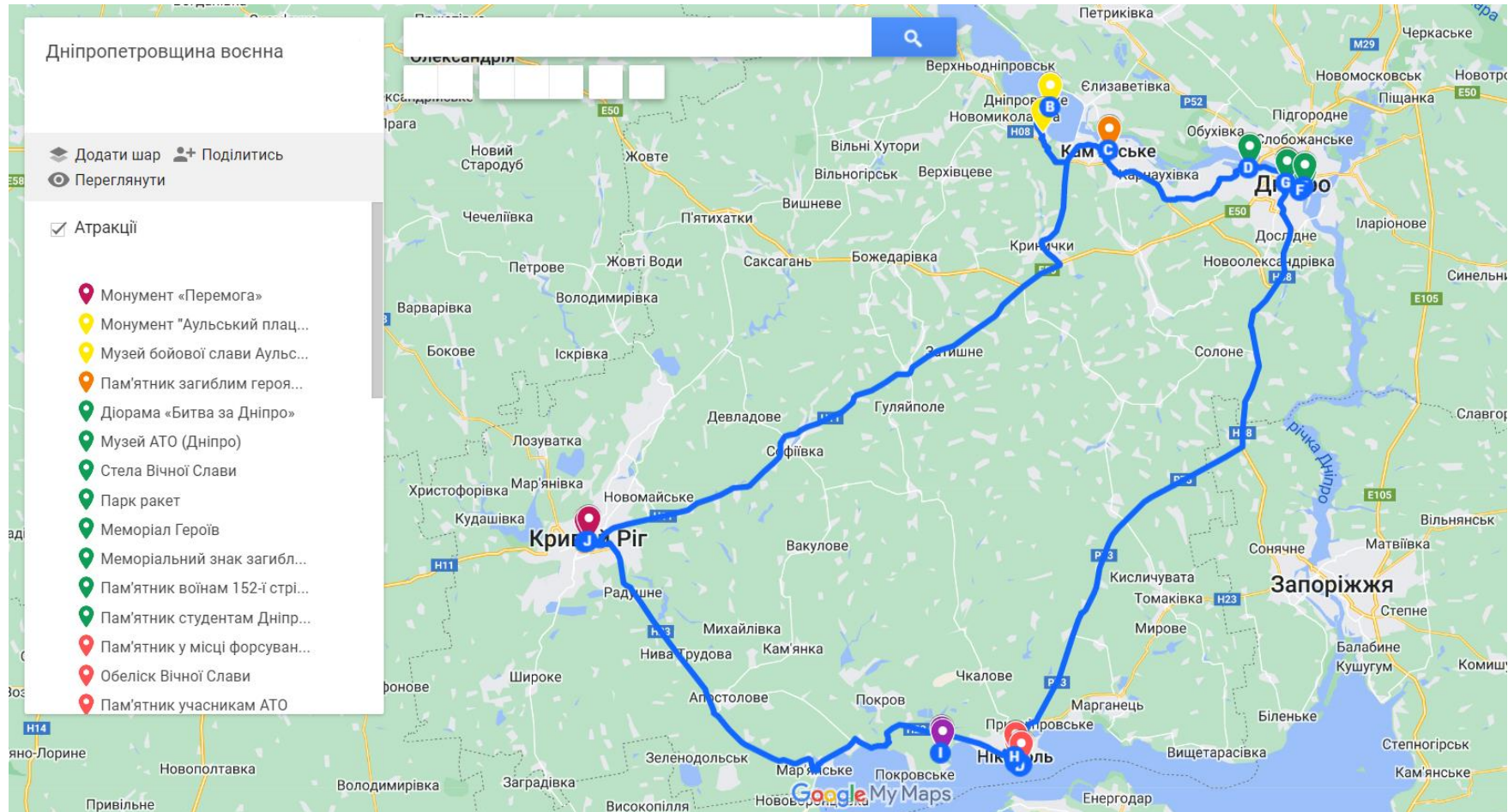

Рис. Ж.1. Схема авторського туру «Дніпропетровщина воєнна»

<https://www.google.com/maps/d/u/0/edit?mid=1rbxwZiPUoUxLXncrU1dutyqkiGrRug&ll=48.10618790014509%2C34.056906>

68203126&z=

Додаток 3

SWOT-аналіз стану воєнного туризму у Дніпропетровській області

(розроблено автором)

<i>(S) Сильні сторони</i>	<i>(W) Слабкі сторони</i>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Досить розвинена соціальна інфраструктура, транспортна мережа; 2. Унікальність культурно-історичних ресурсів; 3. Можливість комбінувати активний та пасивний відпочинок; 4. Позитивний досвід організації даних турів; 5. Вільна ніша на туристичному ринку Дніпропетровщини, зокрема Криворіжжя; 6. Наявність виставки DniproExpo; 7. Багата воєнна історія регіону; 8. Потужна військова інфраструктура та оборонно-промисловий комплекс, які можна залучати у туристичну галузь; 9. Унікальність природних ресурсів, що може стати каталізатором розвитку мисливського туризму; 10. Наявність досвіду проведення мілітарних фестивалів та реконструкцій бойових дій. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Відсутність правового визначення воєнного туризму, відсутність стандартів мілітарних подорожей. 2. Відсутність сформованої воєнно-туристичної культури відпочинку; 3. Низька поінформованість населення про воєнні тури відносно більш традиційних видів туризму, відсутність або обмеженість промоції таких турпродуктів; 4. Внаслідок ракетних обстрілів суттєво пошкоджена інфраструктура, зокрема аеропорти; 5. Деградація пам'яток історії, війн, низька туристична атрактивність багатьох об'єктів. 6. Обмеженість кваліфікованих кадрів у галузі воєнного туризму; 7. Відсутність у багатьох населених пунктах ТЩ та координуючих органів у галузі туризму; 8. Відносно деяких регіонів менш розвинена туристична інфраструктура.
<i>(O) Можливості</i>	<i>(T) Загрози</i>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Розвинення соціальної та туристичної інфраструктури; 2. Формування культури мілітарного відпочинку; 3. Пожвавлення ринку внутрішнього туризму; 4. Створення додаткових робочих місць; 5. Використання європейського досвіду для формування туристичних продуктів; 6. Удосконалення законодавчої бази, створення стандартів; 7. Формування галузі патріотичного туризму, допомога у формуванні національної ідентичності; 8. Урізноманітнення туристичної пропозиції області. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Невизначеність та складність прогнозів розвитку внаслідок триваючої російсько-української війни; 2. Немоżliвість гарантувати абсолютну безпеку туристам через воєнні дії, ракетні обстріли, мінування територій; 3. Конкуренція в галузі воєнного туризму з іншими регіонами України; 4. Розвиток деяких видів воєнного туризму може бути складним для сприйняття місцевими мешканцями.